

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	De invloed van het Puritanisme in de Nederlanden / W.J. op 't Hof
Auteur(s)	Hof, W.J. op 't
In	Het Puritanisme: geschiedenis, theologie en invloed / W. van 't Spijker, R. Bisschop, W.J. op 't Hof. ('s-Gravenhage, 2001), p. 273-339, 385-414.
Copyright	2006 / W.J. Op 't Boekencentrum Claves pietatis
Producent	2006.10.18 / Claves pietatis; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B01001994_9

Deze tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik. Verspreiding zonder toestemming van de rechthebbenden is niet toegestaan. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

This text is for personal use only. Distribution without written permission from the copyright holders is prohibited. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' (www.ssnr.nl).

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about Reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website (www.ssnr.nl).

De invloed van het puritanisme in de Nederlanden

1. *Inleiding*¹

In de zestiende eeuw is er geen beweging geweest die in West- en Midden-Europa zoveel teweeg heeft gebracht als de Reformatie. Gezien de toenmalige verhoudingen waarbij kerk en staat nauw verstrengeld waren, was de Hervorming niet alleen van ingrijpende betekenis voor kerk en geloof, maar ook voor de nationale en internationale politiek. Bovendien zijn samenleving en cultuur in de protestantse gebieden wezenlijk door de Reformatie gestempeld. Onbetwistbaar zijn bewegingen als het humanisme en de Renaissance in de zestiende eeuw eveneens van niet snel te overschatten invloed geweest – het humanisme bijvoorbeeld zeker ook op de Reformatie – maar omdat het humanisme beperkt was tot het gebied van de wetenschap en de Renaissance tot dat van de kunst, was de uitwerking van de Reformatie veelomvattender en derhalve van meer betekenis dan die van de andere twee nieuwe geestesstromingen.

In feite duurde het zo'n tweeënehalve eeuw voordat sprake was van een volgende vernieuwingsbeweging met een importantie die enigszins te vergelijken is met die van de Hervorming: de Verlichting. Tussendoor zijn er wel diverse nieuwe stromingen ontstaan, maar die bleven beperkt tot een bepaalde kerk of tot één taalgebied. Eén beweging is er in die tijd evenwel geweest die van grote betekenis was voor het internationale protestantisme: het puritanisme. Weliswaar heeft dit historische verschijnsel zich in de angelsaksische wereld voorgedaan, maar door de enorme uitstraling en invloed die daarvan uitgegaan zijn, heeft het een sterk internationale en zelfs interconfessionele dimensie en allure verkregen. Welbeschouwd is het puritanisme de eerste beweging binnen het protestantisme van internationale betekenis. Naar ik hoop zal de inhoud van dit derde deel van deze studie over het puritanisme de lezer overtuigen van het gelijk van deze stelling, of tenminste ertoe brengen om deze bewering in serieuze overweging te nemen.

1. Ik ben in het algemeen veel dank verschuldigd aan drs. F.W. Huisman van de universiteitsbibliotheek Leiden. Hij heeft mij niet alleen op de hoogte gehouden van recente uitgaven waarvan hij dacht dat die voor het onderhavige onderwerp van belang zouden kunnen zijn, maar hij heeft mij ook in staat gesteld een aantal daarvan alsmede van moeilijk toegankelijke studies in te zien en te verwerken. Graag betuig ik hem hiervoor mijn zeer grote dank.

Op één aspect moet vooraf gewezen worden.² Zoals uit het voorgaande van dit boek reeds duidelijk is geworden, bergt de term ‘puritanisme’ inhouden in zich die binnen bepaalde grenzen behoorlijk uiteen kunnen lopen. Dit vormt ook de verklaring van het feit dat personen die wij in het huidige wetenschappelijke spraakgebruik onder dezelfde noemer ‘puriteinen’ samenbrengen, in de historische werkelijkheid soms felle bestrijders van elkaar waren. Ook hier geldt echter de waarheid van het gezegde dat men het hardst gebeten wordt door degenen die het dichtst nabij staan. Bij alle onderlinge verschillen waren de puriteinen één in hun streven om te komen tot een op bijbelse leest geschoeide zuivering van de Anglicaanse Kerk. Zij waren fel gekant tegen de roomse overblijfselen in de liturgie en de ambtelijke structuur daarvan. De positieve keerzijde van deze oppositionele houding der puriteinen was dat er steeds meer aandacht kwam voor vroomheid en dat individuele en collectieve vormen daarvan ontwikkeld werden. Toen het tegen het einde van de zestiende eeuw en zeker na 1604 duidelijk werd dat door de onlosmakelijke band tussen het koningshuis en de politiek enerzijds en de Anglicaanse Kerk anderzijds de beoogde hervorming van de laatste een utopie zou blijven, gingen de puriteinen die de staatskerk trouw wilden blijven, hun inspanningen voornamelijk wijden aan de bevordering van de vroomheid bij de leden van de kerk, in de hoop dat de doorwerking hiervan eens zo sterk zou worden dat die alsnog zou leiden tot de beoogde kerkelijke zuivering. Dit alles resulteerde in twee soorten aanhangers van het puritanisme. Voor de ene groep was de zuivering van de kerk zo'n primair doel, dat zij geen andere mogelijkheid zagen dan breken met de staatskerk: separatisten, congregationalisten en baptisten. De andere groep ging zich in eerste instantie toeleggen op het persoonlijke geloofsleven in al zijn facetten en werd gevormd door de presbyterianen en zelfs door enkele conformistische anglicanen als de bisschoppen Lewis Bayly en Joseph Hall³. Hoewel de grens tussen beide groeperingen in de zestiende en de zeventiende eeuw uiteraard vloeiend verliep, wordt met het oog op het praktisch nut in het volgende de onderscheiding tussen ecclesiologisch en piëtistisch puritanisme gehanteerd.

Door de nauwe verwevenheid van kerk, staat en vorstenhuis in Engeland leidde het oppositionele optreden van de ecclesiologische puriteinen tot repressieve reacties van de officiële overheden. Diverse malen werd zelfs het doodvonnis voltrokken aan personen die zich absoluut niet aan het heersende systeem wilden onderwerpen. Het gevolg was dat puriteinen Engeland gingen ontvluchten. Gezien de afstand, de bestaande intensieve handelscontacten en het daar heersende religieuze klimaat lagen de Lage Landen aan de overkant van het Kanaal als toevluchtsoord voor de hand.

2. Vgl. Deppermann.

3. Zie Kinloch.

2. Engelse handelscompagnie

Van oudsher bestond in Engeland een compagnie die het monopolie in de lakenexport had: de Merchant Adventurers.⁴ Op verschillende plaatsen in Europa bezaten zij zogenaamde stapelplaatsen, handelscentra. Het Engelse handelscentrum in de Nederlanden was reeds vanaf de late Middeleeuwen om geografische redenen in Antwerpen gevestigd.⁵ Onder invloed van zowel het in Vlaanderen sterk doorwerkende calvinisme als de puriteinse beweging in eigen land beriepen de in de Scheldestad wonende Engelse lakenhandelaars in 1578 – nog onder het Spaanse regiem, dat zich overigens toen ter plaatse voor hen erg tolerant opstelde – de uitgesproken presbyteriaan Walter Travers⁶ als predikant. Deze heeft hun gemeente twee jaar gediend, nadat hij voor het eerst in het ambt bevestigd was door Nederlandse en Waalse calvinistische predikanten. Hij werd opgevolgd door de beroemdste presbyteriaan uit die tijd: Thomas Cartwright⁷.

De twee genoemde voorgangers kregen in Antwerpen dankzij een totale religieuze vrijheid de mogelijkheid om hun kerkelijke idealen te vertalen in de praktijk. Van die mogelijkheid hebben zij volop gebruikgemaakt. Dankzij de werkzaamheid van Travers en Cartwright heeft de gemeente van de Engelse handelscompagnie meer dan een halve eeuw haar gereformeerde, presbyteriaanse karakter in de Nederlanden weten te behouden. Een gunstige omstandigheid was dat vele ouderlingen van de Antwerpse gemeente voor- aanstaande maatschappelijke en zelfs politieke posten innamen. Onder hen bevonden zich bijvoorbeeld de Engelse ambassadeur in de Nederlanden, William Davison, en de latere Engelse diplomaat bij de Staten-Generaal, George Gilpin.

Onder druk van de militaire en politieke ontwikkelingen verhuisde de organisatie van de handelscompagnie – de kerkelijke gemeente en Cartwright inclusief – in 1582 van de Vlaamse Scheldestad naar de Zeeuwse hoofdstad Middelburg. Cartwright en de zijnen troffen hier een puriteinse vluchtelingengemeente aan die separatistisch van aard was: de gemeente van Robert Browne⁸. Het verschil in ecclesiologie tussen beide gemeenten was te groot dan dat van samengaan of zelfs maar van samenwerking sprake kon zijn. Wel heeft de – concurrerende – aanwezigheid van de brownistische gemeente de ontwikkeling en realisering van de presbyteriaanse inzichten in een stroomversnelling gebracht. Voorts heeft Cartwright tijdens zijn Middelburgse periode de hand gehad in de uitgave van een zeer invloedrijk en ook

4. Zie Sprunger, *Dutch Puritanism*, 14-29 en 233-261.

5. Zie De Smet.

6. Zie S.J. Knox.

7. Zie Scott Pearson.

8. Zie Powicke, *Robert Browne*.

vaak herdrukt puriteins alternatief voor het officiële Anglicaanse gebedenboek, de verzameling van voorgeschreven liturgische formulieren. Gezondheidsredenen noopten hem in 1585 het ambt neer te leggen en naar zijn vaderland terug te keren.

Vooraanstaande en beroemde presbyterianen als Dudley Fenner (1558-1587), Francis Johnson (1562-1618), Henry Jacob (1563-1624) en Hugh Broughton (1549-1612) hebben na Cartwright de Engelse handeldsgemeente te Middelburg gediend. Onder de invloedrijke Schotse predikant John Forbes⁹ verhuisde de gemeente wegens de beëindiging van het Twaalfjarig Bestand in 1621 van Middelburg naar het veel veiliger gelegen Delft. Economische factoren noopten de Engelse handelaars ertoe in 1635 Delft als stapelplaats te verwisselen voor Rotterdam, terwijl zij in 1655 als – laatste – standplaats Dordrecht kozen. Welbeschouwd is het aan de Engelse handelaars in de Nederlanden te danken dat de presbyteriaanse theologie en praktijk de onderdrukking door de Engelse overheid heeft kunnen overleven.

De beslissende keer in de opstelling ten aanzien van de Anglicaanse Kerk voltrok zich in de zeventiende eeuw binnen de Engelse handeldsgemeente aan het eind van Forbes' leven, in 1633. Hoewel die gemeente haar predikant zelf bekostigde en haar door de Nederlandse lokale overheid een kerkgebouw beschikbaar gesteld werd, bleef zij officieel een onderdeel van de Anglicaanse Kerk. De non-conformistische liturgie en kerkregering van de handeldsgemeente waren de anglicaanse leiding een doorn in het oog. Het economisch belang van de handelscompagnie, het gewicht van een goede betrekking met de – gereformeerde – overheden in de Nederlanden en niet het minst de hulp van gelijkgezinden of althans begunstigers zowel in de kerk als in de politiek – tot aan het Engelse koningshuis toe – waren factoren die ervoor zorgden dat de handeldsgemeente haar onafhankelijke koers kon volhouden. Toen echter enerzijds die gunstige omstandigheden in betekenis afnamen en anderzijds een gezworen aartsvijand van de puriteinen als William Laud aartsbisschop van Canterbury was geworden, was het snel met die onafhankelijkheid gedaan. Laud, die goed bevriend was met koning Karel I (1600-1649) en die in de Engelse ambassadeur te Den Haag, William Boswell, een gedreven medestander had, wist in 1633 een wet aangenomen te krijgen die het einde betekende van alle non-conformisme in die Engelse gemeenten in de Nederlanden waar de Engelse overheid officieel bemoeienis mee had. Eind 1633 moest Forbes afstand doen van zijn predikantsplaats. Ruim een half jaar later overleed hij reeds.

Onder de conformistische opvolgers van Forbes is de handeldsgemeente al vrij spoedig in het anglicaanse gareel gebracht. Het ecclesiologisch puri-

9. Zie De Jong.

tanisme verdween zo goed als geheel. Zelfs tijdens de Engelse revolutie waren de predikanten van de handelsgemeente royalistisch! Wat evenwel bleef, was het piëtistische puritanisme. Zo diende van 1648 tot 1650 de royalist Henry Tozer de Rotterdamse handelsgemeente als predikant. Deze had geweigerd om deel te nemen aan de Westminster Synode, was wegens zijn royalisme ontslagen aan de universiteit te Oxford, maar was wel de auteur van een vaak herdrukt piëtistisch geschrift: *Directions for a Godly Life*.

Wat is de invloed geweest die van de Engelse handelsgemeente is uitgegaan op het kerkelijke en religieuze leven van de haar omringende Nederlandse samenleving? Dit is een uiterst complexe materie, die een zeer genuanceerd antwoord behoeft. Voorop dient gesteld te worden dat de Engelse non-conformisten in ons land bij de ontwikkeling van hun presbyteriaanse ideeën en praktijken de Nederlandse Gereformeerde Kerk steeds voor ogen hebben gehad. De wording van het presbyterianisme is niet los te zien van het Europese calvinisme in het algemeen, maar zeker ook niet van de bevoorrechte kerk in de Nederlanden in het bijzonder. De non-conformisten konden zich in ons land richten naar de sobere liturgie en de gemeentestructuur die zij in de Gereformeerde Kerk aantreffen. De constatering dat deze kerk in de genoemde opzichten model gestaan heeft voor het presbyterianisme impliceert dat van meet af geen omgekeerde invloed te verwachten is.

Deze conclusie is juist. Nergens is in ons land sprake van enige presbyteriaanse invloed. Toch moet de gevolgtrekking beperkt worden tot het ecclesiologisch terrein. Ter zake van de vroomheid liggen de zaken immers anders. In dat opzicht oriënteerden ernstige Nederlanders zich juist op de puriteinen. Er zijn een paar devotionele contacten tussen een Nederlander en leden van de Engelse handelsgemeente bekend; die wijzen erop dat op dat vlak de Britse aanwezigheid niet zonder gevolgen was.

In 1643 verscheen *Het Nieuwe Verbondt*, de Nederlandse vertaling van een piëtistisch geschrift van John Preston¹⁰. De overzetting was geleverd door de Zwolse gereformeerde predikant Everhardus Schuttenius (?-1655)¹¹. Deze droeg zijn product op aan William Cranmer en aan de door Cranmer geleide Engelse handelscompagnie te Rotterdam. In de piëtistisch getoonzette opdracht geeft Schuttenius aan dat hij – ondanks tijdgebrek – tot deze vertaling gekomen is op verzoek van de Rotterdamse Merchant Adventurer John Quarles (1596-1646/7)¹². Kennelijk leefde in de kring van de Engelse handelscompagnie de behoefte om de puriteinse vroomheid uit te dragen in de Nederlandse religieuze wereld. Even klaarblijkelijk onderhield Schut-

10. Zie Morgan.

11. Zie Op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius', in het bijzonder 45-48.

12. Zie Quarles van Ufford.

tenius niet alleen nauwe geestelijke contacten met de Engelse handelscompagnie, maar vond een lid van de laatste in hem ook een gewillig werktuig om de vertaling te produceren. Geen opmerkelijke zaak voor iemand wiens geestelijke ligging geheel bepaald was door de invloed die in de Nederlanden verkerende puriteinen op hem hadden uitgeoefend.

3. *Separatisten*

Gezien hun radicale opstelling hadden de separatisten het meest onder de vervolging in eigen land te lijden.¹³ Het is dan ook geen wonder dat de eerste puriteinse groep die als gemeente de wijk naar het buitenland nam, separatistisch van aard was. In 1582 leidden Robert Browne en Robert Harrison hun separatistische gemeente, die eerst te Norwich was gevestigd, de Noordzee over. Zij vestigden zich te Middelburg, kort voordat de Engelse handelscompagnie haar intrek hier nam. In tegenstelling tot de handelsgemeente kregen zij geen enkele medewerking van de overheid, waren zij gering in aantal en verkeerden velen van hen in behoeftige omstandigheden.

Vrij snel na hun vestiging begonnen boeken van Browne en Harrison in de Zeeuwse hoofdstad te verschijnen, waarin zij rekenschap van hun inzichten gaven. De Middelburgse drukker en uitgever Richard Schilders (1538-1634)¹⁴ was bereid de productie en de verspreiding ervan te verzorgen. Het is niet denkbeeldig dat juist de aanwezigheid van Schilders de reden is geweest dat deze separatistische voormannen hun keuze op Middelburg hebben laten vallen.

De uiteenlopende karakters van Browne en Harrison waren er oorzaak van dat de gemeente door allerlei twisten verscheurd werd, met als gevolg dat Browne met vier of vijf gezinnen eind 1583 naar Schotland vertrok. Uiteindelijk keerde hij zelfs terug in de boezem van de eens door hem zo verfoeide Engelse staatskerk. Een paar jaar later stierf Harrison, een geruisloos en roemloos einde aan de separatistische gemeente te Middelburg inleidend. De brownistische inzichten bleven evenwel lang nawerken. Nog in 1602 zag de classis Walcheren zich genoodzaakt zich uit te spreken over enige zaken die brownisten te Middelburg leerden.

Aan het eind van de jaren tachtig ontstond een nieuwe separatistische gemeente te Londen onder leiding van John Greenwood en Henry Barrow¹⁵. In 1593 kwamen leden van die gemeente naar Amsterdam. Via Kampen en Naarden keerden zij in 1596 naar de Amstelstad terug. Gebrek

13. Zie Sprunger, *Dutch Puritanism*, 24-34, 43-70 en 134-142.

14. Zie Dover Wilson en Aarsen.

15. Zie Powicke, *Henry Barrow*.

aan leiding was er de oorzaak van dat zij toen een heel moeilijke tijd doormaakten. De overkomst van de predikant Johnson bracht de wending ten goede.

Wij hebben Johnson al eerder ontmoet, namelijk als predikant van de Engelse handelsgemeente te Middelburg, welke gemeente hij diende van 1590 tot 1592. Aan hem zien wij hoe het kan verkeren. Aanvankelijk was hij zo'n felle tegenstander van separatisme, dat hij samenwerkte met de Engelse gouverneur in Vlissingen, Robert Sidney, om in de Nederlanden gedrukte separatistische werken op te sporen en te vernietigen. In 1591 gelukte het hem de pers waarop werken van Barrow en Greenwood waren gedrukt te lokaliseren. Als resultaat van zijn inspanningen werden alle exemplaren van de coproductie van de beide genoemden, *A Plaine Refutation of M.G. Giffords Reprochful Booke*, alsmede enige exemplaren van Barrows *Brief Discoverie of the False Church* publiekelijk verbrand. Ter herinnering werden bewust twee exemplaren van het eerstgenoemde werk niet aan de vlammen prijsgegeven. Toen Johnson zich aan de lectuur van een daarvan zette, kwam hij zo onder de indruk van het separatistische standpunt, dat hij hiervoor gewonnen werd. De gevolgen konden niet uitblijven. In oktober 1591 probeerde hij alle leden van zijn gemeente een aantal artikelen, op basis waarvan de gemeente voortaan zou functioneren, te laten ondertekenen. Een typisch separatistisch trekje. Het jaar daarop kwam Johnson openlijk voor zijn separatistische gevoelens uit. De gemeente viel uiteen en hield tijdelijk op te bestaan.

Johnson hield het in Middelburg voor gezien en keerde naar zijn vaderland terug om Barrow en Greenwood persoonlijk te ontmoeten. Het resultaat hiervan was dat hij in 1592 toetrad tot de separatistische gemeente te Londen en tot predikant verkozen werd. Direct nadat hij een gevangenisstraf had uitgezeten, vluchtte hij met een aantal medestanders naar Amsterdam. Hier kreeg hij de leiding van de reeds bestaande gemeente, terwijl hij bijgestaan werd door de waarschijnlijk iets eerder aangestelde leraar Henry Ainsworth (1571-1622/3). Dit werd het begin van een bloeiperiode. De gemeente groeide naar een bestand van zo'n vierhonderd personen.

Zoals overal in het separatisme wreekte het extreme karakter van de positie der separatisten zich ook in de Amsterdamse gemeente: twist op twist, de ene verdeeldheid na de andere en afsnijdingen bij de vleet. Wegens het bijwonen van gereformeerde diensten en het verdedigen van praktijken binnen de Gereformeerde Kerk moest ouderling Matthew Slade (1569-1628)¹⁶ in 1598 zijn ambt opgeven en werd hij zelfs afgesneden. Sindsdien was hij een vurig tegenstander van de separatisten.

Rond de excommunicatie van Slade is door de separatisten een document opgesteld dat in tien punten hun kritiek op de Amsterdamse gereformeerde

16. Zie Nijenhuis, *Matthew Slade*.

gemeente verwoordde. Omdat deze punten een mooie weergave vormen van het verschil tussen beide partijen, worden ze hier kort vermeld.

1. De Amsterdamse gereformeerde gemeente vergadert nooit als één gemeente; haar predikanten onderhouden de dag des Heeren niet; er is geen mogelijkheid tot goede tuchttoefening.
2. Zij doopt kinderen van niet-belijdende leden.
3. Zij gebruikt het Onze Vader en andere formuliergebeden in haar eredienst.
4. Zij komt Mattheüs 18:15-17 niet na.
5. Zij kerkt in gebouwen die vroeger aan de antichrist waren gewijd.
6. Zij voorziet niet in het onderhoud van haar predikanten op de wijze van 1 Korinthe 9:14, maar op die van de papisten.
7. Haar ouderlingen worden niet voor hun leven, maar jaarlijks gekozen.
8. Zij houdt trouwdiensten, terwijl de huwelijksluiting uitsluitend het burgerlijk gezag is voorbehouden.
9. Zij hanteert een nieuwe kerkelijke strafmaatregel in de vorm van afhouding van het Avondmaal, die Christus niet bevolen heeft.
10. Zij viert christelijke feestdagen.
11. Latere versies hebben als elfde punt het toelaten van personen als belijdend lid die elders – bedoeld wordt: in de separatistische gemeente – afgesneden zijn.

Gelijktijdig met de zaak van Slade speelde een twist tussen de predikant Francis Johnson en zijn broer George. Deze kon zich niet verenigen met de luxueuze en modieuze leefwijze van zijn schoonzus. Het slepende geschil eindigde eveneens in de excommunicatie van George, die een aantal leden met zich meenam.

De meest ingrijpende onenigheid deed zich in 1610 voor, ditmaal tussen de predikant Johnson en de leraar Ainsworth. Inzet van het geschil was de vraag wie op grond van Mattheüs 18:17 de tucht moest uitoefenen. Volgens Ainsworth was dit een taak van de hele gemeente, terwijl Johnson die beperkte tot de kerkenraad. De twist leidde tot een breuk op 16 december 1610. Het grootste gedeelte van de gemeente bleef Johnson trouw, een betrekkelijk kleine minderheid hield het met zijn tegenstander. Toen tot overmaat van ramp de rechter in 1613 het kerkgebouw waarin Johnson was blijven kerken, aan de gemeente van Ainsworth toewees, was de maat voor Johnson vol en voelde hij zich gedrongen om met zijn gemeente uit te wijken naar Emden. Uiteindelijk zou hij toch nog in Amsterdam in 1618 overlijden, kort nadat hij weergekeerd was uit Emden en zich zelfs nog verzoend had met Slade!

De gemeente van Ainsworth leidde na diens overlijden in 1622 een moeizaam bestaan. Hierin kwam kortstondig verandering door de komst van een

nieuwe predikant in 1630: John Canne. Drie jaar later splitste de Amsterdamse gemeente weer. Canne maakte als auteur en als drukker propaganda voor het separatisme. Reeds in de Nederlanden uitte hij zich in chiliastische bewoordingen. In 1647 naar Engeland teruggekeerd was hij eerst als independentistisch predikant en daarna als voorganger van *Fifth Monarchists* werkzaam. Na de Restauratie zocht hij het weer in Amsterdam, waar hij omstreeks 1667 stierf. De gemeente van Ainsworth hield het ondanks alles tot 1701 vol, zij het dat zij zich na de Restauratie meer in independentistische richting ontwikkelde. Cannes opvolgers waren allen verdreven independenten, onder wie Matthew Mead.

John Robinson¹⁷ had te Scrooby in Engeland een separatistische gemeente om zich heen weten te verzamelen. In 1608 leidde hij die de Noordzee over naar Amsterdam. Bewust hield hij zich afzijdig van de twee Engelse gelijkgezinde gemeenten die hij daar aantrof: de ene gemeente was die van Johnson, de andere was die van de in paragraaf 9.4 te behandelen John Smyth. Hij wenste namelijk niet in hun onenigheden betrokken te worden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij het jaar daarop zich met zijn gemeente te Leiden vestigde.

In tegenstelling tot de gang van zaken in de separatistische gemeenten te Middelburg en Amsterdam verliep het gemeenteleven onder leiding van Robinson harmonieus. De gemeente groeide dan ook van zo'n honderd personen in het begin tot het driedubbele in 1620. Vanaf dat jaar verminderde de omvang van de gemeente gestaag. Zo'n vijftig personen zeilden met de *Mayflower* naar Amerika: de *Pilgrim Fathers*. Bijna jaarlijks volgden anderen hen. Robinson bleef tot aan zijn overlijden in 1625 de inkrimpende gemeente te Leiden trouw. Deze heeft daarna nooit meer een predikant gehad en werd de laatste tijd van haar bestaan nog verscheurd door twisten.

Debatten met Robert Parker (?-1614), Henry Jacob en William Ames¹⁸ in de jaren 1610 en 1611 veroorzaakten een matiging in Robinsons standpunt. Sindsdien was hij niet langer gekant tegen contacten met godzalige niet-separatistische puriteinen. Robinson, die uitgesproken wetenschappelijke interesses had, benutte de mogelijkheid die zijn woonplaats hem verschafte en knoopte relaties aan met diverse personen uit de theologische faculteit van de Leidse universiteit, zoals Johannes Polyander (1568-1646), Festus Hommius (1576-1642) en Antonius Walaeus (1573-1639). Zelf liet hij een scala van wetenschappelijke lectuur waarin hij het separatistische standpunt bekwaam en met verve vertolkte het licht zien. Tevens benutte hij zijn gaven om de besluiten van de synode van Dordrecht te verdedigen. Dat hij door de tijd dicht bij de Nederlandse Gereformeerde Kerk uitkwam,

17. Zie Burgess.

18. Zie Visscher; Reuter; Sprunger, *The Learned Doctor William Ames*; Van 't Spijker, 'Guilielmus Amesiuss'.

vindt bevestiging in de gegevens dat gereformeerde professoren en predikanten achter zijn baar aanliepen en dat zijn familie na zijn overlijden zich voegde bij de gereformeerde gemeente te Leiden.¹⁹

De Gereformeerde Kerk in ons land beschouwde zich als een zusterkerk van de Anglicaanse Kerk. Het is dan ook goed te begrijpen dat de Nederlandse gereformeerde theologen en kerkleiders negatief reageerden op de komst van Engelse separatisten. Zij zagen in de separatistische leer en praktijk een reëel gevaar voor hun eigen kerk. Tekenend voor de afwerende houding van de Nederlandse gereformeerden was de reactie van de Leidse professor in de theologie Franciscus Junius (1545-1602) en van de Noord-Hollandse synode op de separatistische apologie *Confessio Fidei Anglorum Quorundam in Belgia Exultantium* (1598). Beoogden de Engelsen hiermee de gereformeerden voor zich in te winnen, Junius waarschuwde hen ronduit zich stil te houden en te stoppen met hun ageren tegen de Anglicaanse Kerk. De synode van Noord-Holland be- en veroordeelde hen zelfs openlijk als scheurmakers.²⁰ In 1627 wist de eerste polemist tegen de Nadere Reformatie, Jacobus Burs (1589-1650), geen beter middel om de voormannen van deze beweging verdacht en zwart te maken, dan hen te beschuldigen van brownisme. Hij wees op allerlei overeenkomsten tussen geschriften van nadere reformatoren enerzijds en Robinson anderzijds.²¹ Toen zich op de synode van Westminster diepgaande verschillen openbaarden tussen presbyterianen en separatisten in de gedaante van independenten, voelde de classis Walcheren, die van ouds zeer nauwe banden met Engeland onderhield, zich gedrongen om de independentistische visies te bestrijden. Zij gaf de Middelburgse predikant Willem Apollonius (1603-1657) de opdracht om zo'n geschrift op te stellen, die dit tevens deed op aansporing van de Schotse afgevaardigde naar de synode van Westminster, Robert Baillie (1599-1662). Deze gebruikte hiervoor de bemiddeling van de Schotse predikant te Veere, zijn neef William Spang (?-1664). In oktober 1644 bereikte het product van Apollonius' vlijt ook werkelijk de bewuste synode, terwijl het in datzelfde jaar in druk verscheen.²² Vooraanstaande Nederlandse gereformeerde theologen als Gisbertus Voetius (1589-1676)²³ en Johannes Hoornbeeck (1617-1666)²⁴ hebben in hun wetenschappelijk oeuvre het separatistische gevoelens eveneens afgewezen en bestreden.²⁵ Al met al is de conclusie dat het separatisme geen ingang van betekenis in de Nederlanden heeft gevonden, gewettigd.

19. Zie Carter, 'John Robinson and the Dutch Reformed Church'.

20. De Jonge.

21. Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 59-161.

22. Nauta.

23. Zie Duker.

24. Zie Hofmeyr.

25. Bouwman, 46-47 en Hofmeyr, 161-177.

D. Nauta, die in 1936 zijn inaugurele rede aan dit onderwerp gewijd heeft, merkt hierin op dat het daarom niet uitgesloten is dat hier of daar sommigen de bewuste denkbeelden wel hebben aanvaard, of er minstens sympathiek tegenover hebben gestaan, maar hij weet niet meer te melden dan één zinsnede uit een brief van mei 1644 die de kerkenraad van de Nederlandse gemeente te Londen aan de toen in Middelburg vertoevende ouderling Dirck Hoste schreef. Hoste moest bij zijn omzien naar een geschikte kandidaat voor de derde predikantsplaats er met name op letten dat de desbetreffende niet te veel overhelde naar de independenten of brownisten.²⁶ Sindsdien zijn echter diverse concrete gegevens beschikbaar gekomen die laten zien dat het separatisme in ons land op kleine schaal inderdaad aantrekkingskracht en zelfs invloed heeft uitgeoefend.

Voordat de bijzondere invloedssporen aan de orde komen, wordt hier eerst de aandacht gevestigd op een zaak van algemene aard. De reeds genoemde apologie van de Amsterdamse separatisten verscheen in 1612 in een Nederlandse vertaling.²⁷ Uiteraard zal ook hiervan allereerst wel de bedoeling zijn geweest een ommekeer te brengen in de vijandige stemming onder het Nederlandse gereformeerde kerkvolk of althans een verzachting daarin te bewerkstelligen. Anderzijds mag men bij deze populaire versie ook uitgaan van een min of meer bewust propagandistisch motief.

Nu de particuliere feiten. Eind 1582 verkondigde kistenmaker Jan Mertens te Delft dat kinderen van rooms-katholieke ouders niet in de Gereformeerde Kerk gedoopt behoorden te worden.²⁸ Het valt niet te bewijzen, maar is dit de eerste aanwijzing van een dan wel snelle nationale doorwerking van de in datzelfde jaar in ons land gearriveerde brownisten?

De volgende gegevens zijn veel duidelijker. Abraham Beeckman (1563-1625), de vader van de grote natuurfilosoof Isaïc Beeckman (1588-1637)²⁹, was in 1563 nog wel in de Zuidelijke Nederlanden geboren, maar was al op driejarige leeftijd naar Londen verhuisd, omdat zijn vader om godsdienstige redenen daarheen de wijk had genomen. In 1586 stak Abraham de Noordzee in omgekeerde richting over en vestigde hij zich in Middelburg. Elf jaar later openbaarde zich een theologisch verschil tussen hem en de gereformeerde kerkenraad te Middelburg, dat resulteerde in een verregaande verwijdering tussen beide. Beeckman werd onder censuur gezet, waarna hij van zijn kant niet langer in de Nederlandse gereformeerde gemeente in zijn woonplaats naar de kerk ging, maar zijn heil in de Engelse gemeente aldaar zocht. In 1607 vond een verzoening plaats, die echter kort standhield, want het jaar daarop brak de twist weer uit. Eerst in 1611 werd

26. Nauta, 28 en 64.

27. Op 't Hof, 'Een vergeten piëtistisch puriteins geschrift'.

28. Abels en Wouters, I, 200.

29. Zie Van Berkel.

de vrede definitief getekend. Het punt waarover de meningen uiteenliepen, was de doop. Mocht de doop bediend worden aan kinderen wier ouders tot de Rooms-Katholieke Kerk behoorden? Het antwoord van de gereformeerde predikanten hierop was overtuigd 'ja', dat van Beeckman was resoluut 'neen'. Aangezien ook Beeckmans opvattingen over de kerkorde dicht bij die van de brownisten stonden, ligt het, mede gezien zijn Engelse achtergrond en de brownistische invloeden in zijn woonplaats Middelburg, zeer voor de hand om de oorsprong van zijn ideeën in separatistische kringen te zoeken. Dit vindt ondersteuning in de contacten die zijn zonen Isaac en Jacob (1590-1629) in 1608 met de separatisten te Amsterdam hadden. Beiden volgden in de zomer van dat jaar een cursus Hebreeuws bij de leraar van de separatistische gemeente aldaar, Ainsworth. Dit contact kan niet als een louter wetenschappelijke aangelegenheid worden afgedaan, want op verzoek van Ainsworth hield Isaac zelfs eens een preek in die gemeente! Tenslotte beriep Jacob zich in 1624 in een hierna te bespreken schrijven op Robinson.

Belangrijk voor ons onderwerp is het, dat Abraham in zijn standpunt en stellingname aanvankelijk door andere gemeenteleden gesteund werd. Een van hen is met name bekend: Hans de Swaef, een in 1586 vanuit Antwerpen overgekomen bakker en de vader van de latere nadere reformator Johannes de Swaef (1594-1653)³⁰. Kennelijk koesterde een klein, maar niet onbetekend segment van de Middelburgse gereformeerde gemeente brownistische sympathieën. Deze gevolgtrekking strookt met het gegeven dat vele Middelburgers die Engels konden verstaan, in de jaren tachtig vaak de kerkdiensten van Browne bijwoonden.³¹

Ook van de vader der Nadere Reformatie, Willem Teellinck (1579-1629)³², zijn uit zijn Middelburgse tijd betrekkingen met de voorman van de Leidse separatisten, Robinson, bekend.³³ Het eerstbekende gegeven dateert van 1619. Van 1617 tot 1619 was te Leiden een separatistische drukkerij in bedrijf, geleid door drukker en ouderling William Brewster (?-1644). De onderneming werd gefinancierd door Thomas Brewer (?-1640). Enkele werken die niet gevoelig lagen, zoals de Nederlandse vertaling van de verklaring van John Dod (?-1645) en Robert Cleaver van de Tien Geboden, werden gepubliceerd met vermelding van de uitgever. De meer controversiële uitgaven werden begrijpelijkerwijs zonder aanduiding van de uitgever op de boekenmarkt gebracht. Tot de laatste categorie behoorden twee door David Calderwood geschreven boeken, die vooral de

30. Zie Groenendijk, 'Johannes de Swaef'.

31. Van Berkel, 11-22 en 26.

32. Zie Engelberts.

33. Zie *The Pilgrim Press*; Op 't Hof, De Niet en Uil, *Eeuwout Teellinck in handschriften*, 30-33 en 45-46.

woede van de Engelse koning opwekten. De Engelse ambassadeur in de Nederlanden, Dudley Carleton, kreeg strikte orders om de drukker op te sporen en streng te (laten) straffen. Inderdaad gelukte het Carleton de drukkerij te lokaliseren. De bestraffing van de drukker was een ander verhaal. Brewster ontsprong namelijk de dans en nam de wijk naar Amerika. Bij vergissing werd Brewer opgepakt. Deze bleek achteraf toch een goede vangst te zijn. Omdat hij tot de universitaire gemeenschap behoorde, genoot hij bepaalde privileges. Hierdoor kon Carleton geen juridische aanspraak op hem laten gelden. Desondanks deed de ambassadeur dit toch. Het bestuur van de universiteit weigerde daaraan toe te geven. Het was Brewer zelf die de politiek gevaarlijke patstelling doorbrak door zich voor een verhoor in Engeland beschikbaar te stellen, op voorwaarde dat hij daar niet in persoon of goederen gestraft zou worden en dat hij verlof zou ontvangen om naar de Nederlanden terug te keren. Op doorreis naar Vlissingen, vanwaar hij de oversteek naar Engeland zou maken, deed hij Middelburg aan, waar hem een bijzonder hartelijk onthaal bereid werd door personen die door zijn Engelse begeleider in een brief aan Carleton als zijn vrienden getypeerd worden. Vier van hen worden met name genoemd: Eeuwoud Teellinck (1573-1629)³⁴, Johan Teellinck (1577-1623), Willem Teellinck en Josias van Vosbergen, respectievelijk ontvanger-generaal van de Staten van Zeeland, president van de rekenkamer van de Staten van Zeeland, gereformeerd predikant te Middelburg en rekenmeester van de Staten van Zeeland. Kennelijk strekte de sympathie voor de Leidse separatisten zich te Middelburg uit tot in het hoogste sociale milieu.

Aan de overkant van de Noordzee kwamen in 1621 en 1622 enkele van Willem Teellincks geschriften in Engelse vertaling uit.³⁵ Van drie werken is het zeker dat ze verschenen zijn, van een vierde blijft het de vraag, omdat er nog steeds geen exemplaar van gevonden is. Deze laatste, met een van de eerste drie, staat op naam van de Londense uitgever John Bellamy (?-1654), van wie bekend is dat hij betrekkingen onderhield met de separatistische gemeente te Leiden. Het is derhalve aannemelijk dat Robinson achter die twee Engelse uitgaven van Teellinck stond.

Deze veronderstelling wint aan waarschijnlijkheid door twee andere gegevens. Het eerste staat in een getuigenis van Walaeus uit 1628. Hierin is te lezen dat Robinson met hulp van Teellinck en Walaeus begonnen was in Middelburg personen te bewegen om de studie van zijn zoon te bekostigen.³⁶ Het tweede gegeven komt voor in een brief van Jacob Beekman aan de Keulse predikant Justinus van Assche (1596-1650), gedateerd 31 maart 1624. Beekman probeert hierin Van Assche, die onder invloed van

34. Zie Op 't Hof, *Eeuwout Teellinck*.

35. Zie voor het volgende Rostenberg, [102] en [119].

36. Dexter en Dexter, 592.

onorthodoxe denkers kwam te staan, ervan te overtuigen dat het omwille van de eenheid der kerk noodzakelijk is eventuele meningsverschillen niet in de openbaarheid te brengen. Hij beroept zich hiervoor op het getuigenis van Robinson. Mocht Van Assche er niet in slagen de slechte invloeden van zich af te schudden, dan wil hij wel de hulp van Teellinck inroepen. Robinson en Teellinck in een en hetzelfde verband!³⁷

De voorgaande gegevens getuigen wel van sympathie van Teellinck voor Robinson en zijn gematigd separatistische gemeente, maar daarmee is separatistische invloed op hem nog niet bewezen of maar aannemelijk. Is er wel sprake van invloed? Teellincks bestrijder Burs beweert van wel, maar is dat terecht? Nauw toezien leert dat er wel degelijk overeenkomsten tussen de separatistische positie van Robinson en de opvattingen van de Middelburgse nadere reformator aantoonbaar zijn. In de eerste plaats legde Teellinck een veel zwaarder accent op de noodzaak van een stringente tuchttoefening dan zijn doorsnee medegereformeerden. In de tweede plaats prefereerde hij het vrije gebed boven het formuliergebed. In de derde plaats is het uiterst aannemelijk dat hij grote bezwaren had tegen het dopen van roomse kinderen door gereformeerde predikanten. Zijn veelal puriteins gekleurde inzichten, die de Middelburgse gereformeerde gemeente al jaren verdeelden, werden in het voorjaar van 1626 op de classis Walcheren gebracht. Hoewel de strijd verder werd gevoerd over de sabbat, waren er aanvankelijk nog drie andere discussiepunten: de tucht, het dopen van paapse kinderen en het rijk der joden op aarde. Helaas staat op dit moment geen verdere informatie ter beschikking.³⁸

Zowel de wenselijkheid van een strenge tucht als de voorkeur voor vrije gebeden boven formuliergebeden treft men ook aan in de geschriften van Teellincks Zeeuwse medestrijder voor nadere reformatie, Godefridus Udemans (1581/2-1649)³⁹. Het is dan ook geen wonder dat Udemans de brownisten positief beoordeelde.⁴⁰

Binnen de Nadere Reformatie waren in later tijd nog meer predikanten te vinden die problemen hadden met formuliergebeden. Te Utrecht betrof dit Cornelis Gentman (1617-1696) en te Sluis Jacobus Koelman⁴¹ (1631-1695).⁴²

Van Ainsworth zijn in de zeventiende eeuw twee werken in Nederlandse vertaling uitgekomen.⁴³ In 1628 was de Heerjansdamse predikant Josua Sand (1591-?) verantwoordelijk voor *De ghemeynschap der heylighen*. Hoe-

37. Van Berkel, 91-92.

38. Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 114-153.

39. Zie Meertens.

40. Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 123.

41. Zie Krull.

42. Op 't Hof, 'De verschillen tussen voetianen en coccejanen', 67.

43. Van der Haar, *From Abbadie to Young*, (2).

wel hierin ecclesiologische facetten van het separatisme niet ontbreken, kan men in Sand geen bevorderaar van het separatistische standpunt zien. Hij vertaalde namelijk ook werk van de anglicaan Hall.⁴⁴ Er blijft geen andere conclusie over dan dat hij alleen maar geïnteresseerd was in de vroomheid die in de door hem overgezette werken onder woorden werd gebracht en dat hij vandaaruit een separatist als Ainsworth positief beoordeelde. De Bolswardse predikant Sibrandus Vomelius (?-1694) liet in 1690 zijn vertaling van een wetenschappelijk werk van Ainsworth, die een befaamd hebraïcus was, uitkomen: *Aantekeningen Over de vijf Boeken Mosis, Psalmen en Hooglied*. Het spreekt vanzelf dat men hierin de typisch separatistische opvattingen tevergeefs zoekt.

Twee op het innerlijke geloofsleven gerichte werkjes van de felle independent Mead zijn in de jaren tachtig in het Nederlands in omloop gebracht. Het eerste was *De Bijna-Christen Ontdekt*. Dit geschrift kent twee verschillende vertalingen. De eerste versie kwam in 1682 uit van de vertalershand van de gereformeerde predikant te Ter Aa, Salomon Bor (1639-1705). Vijf jaar later verscheen de andere versie, waarvan de overzetter onbekend is. In 1690 zag een herdruk hiervan het licht. De invloed van dit werk van Mead bestond reeds in 1680, maar is pas drie eeuwen later door de toen in dat opzicht ijverige en succesvolle speurder L.F. Groenendijk ontdekt. Hij heeft aangetoond dat de Friese predikant Sixtus Brunsvelt (?-1683) voor een aanzienlijk deel van een van diens belangrijkste werken, *Het Naukeurige Christendom* (1680), schatplichtig is aan het Engelse origineel van Meads product.⁴⁵

Meads tweede vertaalde werk is het in 1687 verschenen *Ontdekkinge van 't Profyt Der Vroege Gehoorsamheyt; Of het Voordeel van de gene die 't Jok Christi bytijds dragen*. Dit geschrift is overgezet door Ericus Walten (1663-1697), een van de roerigste pamfletschrijvers uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, die uiteindelijk zelfmoord pleegde in de Gevangenschap te 's-Gravenhage. Ongetwijfeld heeft hij dit werk meer vertaald om den brode dan wegens congenialiteit. Zijn opdrachtgevers zullen de separatistisch georiënteerde uitgevers geweest zijn. Dezen wilden blijkens de toevoeging aan de naam van de auteur op het titelblad, 'Zijnde den Auther van het Tractaatje, genaamd Byna een Christen', profiteren van de hernieuwde belangstelling voor Mead. Hun toeleg gelukte, want reeds in 1688 rolde een tweede druk van de persen.

Bij het omzien naar een geschikte kandidaat voor de vacante derde predikantsplaats in de Nederlandse gemeente te Londen werd op 6 juni 1644 aangeraden om af te zien van de Amsterdamse predikant en nadere refor-

44. Vgl.: Heijting, 125-126.

45. Groenendijk, 'De origine van Sixtus Brunsvelt's ontmaskering van de "bijna-christen"'.

mator Petrus Wittewrongel (1609-1662)⁴⁶, aangezien er van hem verteld werd dat hij naar de independenten neigde.⁴⁷ Hij was afkomstig van Middeburg en had heel zijn jeugd onder de prediking van Teellinck verkeerd. Dat de praatjes over hem niet zonder grond waren, mag blijken uit het feit dat hij evenals Voetius in 1655 kandidaat was voor de door Johan de Witt (1625-1672) aan Oliver Cromwell (1599-1658) voorgestelde commissie van Nederlandse theologen, die bemoeienis zou hebben met het ontwerp van een Engelse kerkorde die een eind moest maken aan allerlei geestdrijverij.⁴⁸

Op 27 september 1644 verzetten Johannes van Dorth (1614-1692) en Abraham Wilsens (1610-1660), respectievelijk gereformeerd predikant te Sluis en Muiden, zich als leden van de classis Walcheren tegen het voorneemen om namens dat kerkelijk lichaam de eerder genoemde pennenvrucht van Apollonius naar de Westminster Synode te sturen. Zij verzetten zich ertegen dat 'sonder seer nauwe ondersoeckinge van pregnante saken soo op het lichtste sich selven te canten tegen die gene, welckers leven is vol van Godsalicheijt, ende voor de menschen bijna onberispelick ende welckers leere oock, ten minsten soo veel de principaelste fundamenten der Religie aengaet, overeencomt met de gesonde woorden onses Heeren J. Christi, ende met de leere, die na de Godsalicheijt is'.⁴⁹

Het is van Koelman, die een van de hoofdrepresentanten van de Nadere Reformatie was, vrij algemeen bekend dat hij onder enorme invloed van het puritanisme stond. Even bekend is het dat hij wegens zijn weigering om liturgische formulieren te gebruiken en om niet op zondag vallende christelijke feestdagen te onderhouden door de burgerlijke overheid – in zijn geval de Staten-Generaal – afgezet is als predikant te Sluis en uit deze stad is verbannen. Weinigen realiseren zich echter dat dit typisch separatistische punten waren. Voorts was Koelman, evenals de separatisten, een vurige tegenstander van welke inmenging van de overheid in kerkelijke zaken dan ook. Ook bij zijn geestverwanten, zijn medestrijders voor een verdere hervorming van kerk en maatschappij en meer algemeen zijn medeleerlingen van Voetius, vindt men die huiver voor overheidsbemoeienis, een voorliefde voor het vrije gebed en bezwaar tegen de viering van christelijke feestdagen, maar over het algemeen maakten zij hiervan geen gewetenszaak en schikten zij zich naar de bestaande orde. Men zou kunnen stellen dat ook bij hen de desbetreffende separatistische inzichten in aanleg aanwezig waren. Zij gaven er evenwel een niet-separatistische uitwerking aan, door na te laten de consequenties van hun opvattingen te trekken. Koelman vond dit inconsequent en niet-principieel. Hierin werd zijn mening slechts gedeeltelijk

46. Zie Groenendijk, *De nadere reformatie van het gezin*.

47. *Ecclesiae Londino-Batavae archivvm*, III, 1930 en 1933.

48. Grosheide, 95.

49. Nauta, 50-53, i.h.b. 52.

door een paar medestanders gedeeld. Het dichtst bij hem stond een andere voorman van de Nadere Reformatie, de Utrechtse predikant Jodocus van Lodenstein (1620-1677)⁵⁰. Wilde deze in de lijn van Voetius van de feestdagen ook geen punt maken, ter zake van de formulieren stond hij schouder aan schouder met Koelman en hij heeft hiervan zelfs in geschrifte uiting gegeven. Zijn meest recente biograaf, Trimp, concludeert dat het zeer de vraag is of Van Lodenstein bereid zou zijn geweest zich te onderwerpen aan een verplichting tot het hanteren van de formulieren en eindigt met de opmerking dat waarschijnlijk alleen Van Lodensteins onverwacht heengaan heeft verhinderd dat deze zijn ambt neerlegde.⁵¹ Dit zal zeker niet voor Van Lodensteins plaatselijke collega Gentman opgaan, maar wel is bekend dat ook hij het doopformulier nooit letterlijk volgde.⁵² Een van de meest toegewijde volgelingen van J. van Lodenstein, die tevens een lijkrede op diens verscheiden heeft gehouden, Simon Jodocus Krüger (?-1712), maakte slechts een selectief gebruik van de liturgische formulieren. Ook in zijn geval heeft dit bijna gevolgen voor zijn ambt gehad.⁵³

Hoewel Koelman voor zijn separatistische inzichten zelfs zijn ambt opofferde, was hij toch geen echte separatist. Wat had na zijn verbanning en systematische wering van alle gereformeerde kansels meer voor de hand gelegen dan dat hij zich van de Gereformeerde Kerk had losgemaakt en een eigen gemeente en eventueel kerkverband had gesticht? Principieel heeft hij vanuit zijn gereformeerde kerkopvatting echter altijd beslist geweigerd die stap te zetten. Juist op het kernpunt van het separatisme, de scheiding van de kerk, blijkt dat die Engelse beweging ondanks alle invloed die zij onmiskenbaar heeft uitgeoefend op een bepaald segment van het Nederlandse gereformeerde protestantisme, ten diepste in ons land niet is aangeslagen.

Eén uitzondering zou hier genoemd kunnen worden: Jean de Labadie (1610-1674)⁵⁴. Deze Fransman was oorspronkelijk rooms-katholiek, had een sterk zelfbewustzijn en profetisch roepingsbesef, bracht eerst lange tijd in een jezuïetenklooster door, maakte vervolgens als rooms rondtrekkend prediker in heel Frankrijk opgang en ging vervolgens over naar de Franse Gereformeerde Kerk. Hier rees zijn ster ook snel, zodat hij in 1659 predikant te Genève werd. Gedreven zette hij zich hier in voor de verdere hervorming van de gemeente door conventikels te organiseren en te streven naar een gemeente van louter wedergeborenen. Zijn faam drong zelfs door tot in ons land, waar Voetius hem in 1666 het beroep naar de Waalse gemeente van Middelburg bezorgde. Nadat hij hier in het ambt bevestigd was, zette hij

50. Zie C. Trimp.

51. Trimp, 158-163.

52. Op 't Hof, 'De verschillen tussen voetianen en coccejanen', 67.

53. Leurdijk, 'De Nadere Reformatie in Delft', 159.

54. Zie Saxby; W. Goeters, 139-266.

voort wat hij in Genève begonnen was. Vanaf het begin raakte hij evenwel in toenemende mate verstrikt in kerkrechtelijke en dogmatische kwesties met de classis en de synode van de Waalse Kerk, die een extra dimensie kregen door allerlei persoonlijke gevoeligheden. Het uiteindelijke gevolg was dat hij in maart 1669 afgezet werd. In flagrante tegenstelling tot Koelman, die dit – zij het op een andere wijze – zes jaar later zou meemaken, richtte hij een eigen gemeente op, hiermede het kernpunt van het separatisme in praktijk brengend.

Mag de uiteindelijke stap van De Labadie in verband met het separatisme gebracht worden? Het is niet gebruikelijk dit te doen. Toch wil ik hiervoor een voorzichtig pleidooi voeren. In de eerste plaats is het opmerkelijk dat de gereformeerde De Labadie in zijn Franse periode nauwe banden heeft onderhouden met agenten van Cromwell. Die betrekkingen waren voornamelijk politiek van aard, maar het religieuze en kerkelijke element was daarbij zeker niet afwezig. Dit treedt helder in het daglicht aan het eind van 1658, toen hij naar een nieuw toevluchtsoord omzag. Hij wilde toen zijn schreden naar Engeland richten, omdat hij via Cromwells agenten diep onder de indruk was gekomen van het Independentisme. Hij solliciteerde bij de independent John Dury (1596-1680)⁵⁵ naar een predikantsplaats in Engeland. Ten gevolge hiervan ontving hij in 1659 werkelijk een beroepsbrief van de Franse separatistische gemeente te Londen, geschreven door niemand minder dan John Milton⁵⁶. Hij nam het beroep aan. Onderweg naar Engeland deed hij Genève aan. Daar deed hij een ervaring op die enigszins te vergelijken is met die van Calvijn (1509-1564) ruim een eeuw eerder. De grote aandrang die op hem uitgeoefend werd om de herdersstaf in de stad van Calvijn op te nemen, bracht hem ertoe zijn aanvankelijke bedoeling op te geven.

In de tweede plaats kan erop gewezen worden dat De Labadies contacten en activiteiten in Genève een puriteinse, independentistische kleur vertonen. Vanaf 1660 had hij congeniale contacten met de Bernse predikant Johann Heinrich Hummel, die daarvoor twee geschriften van de puritein John Hayward (?-1627) in het Duits had vertaald. De door hem in Genève geïntroduceerde conventikels werden onder de puriteinen sinds jaar en dag reeds gepraktiseerd. Engelsen die na de Restauratie de wijk uit hun vaderland moesten nemen, zochten de bemiddeling van De Labadie om vergunning te krijgen zich in Zwitserland te vestigen. In 1663 kreeg hij bezoek van Dury.

Ook in zijn Nederlandse periode zijn er sterke aanwijzingen dat hij onder invloed van het independentisme stond. Vanzelfsprekend moet hier aan zijn separatie uit de Gereformeerde Kerk gedacht worden, maar er is meer. Direct

55. Zie Batten.

56. Zie Hanford.

na zijn aankomst in ons land openbaarde hij chiliastische ideeën. Het zal wel niet toevallig zijn dat die juist onder independenten welig tierden. In dit verband trekt het tevens de aandacht dat een van zijn verdedigingen van het conventikeldom inclusief vrije profetie grote overeenkomst vertoont met wat Robinson in een van zijn werken had geschreven. In het jaar van de afscheiding, 1669, zocht hij contact met Engelse independenten. Toen de breuk een feit werd, stonden de brownisten met open armen om hem te ontvangen, terwijl de Schotse predikant John Brown (?-1679) hem openlijk toejuichte. Overigens was Middelburg, waar de brownistische gevoelens bepaald nog niet afgestorven waren, juist een plaats waar zijn onderdrukte separatistische inzichten gevoed en gesterkt konden worden. Ook in Amsterdam had hij nauw contact met de Engelse separatistische gemeente.

Het separatisme is niet de enige factor geweest die De Labadie tot een breuk met de Gereformeerde Kerk heeft gebracht – daarvoor was hij een te grote persoonlijkheid – toch is de stelling dat die beweging van meer betekenis voor hem is geweest dan gewoonlijk wordt aangenomen, wel verdedigbaar.

Mag in De Labadie het hoogtepunt van de separatistische invloed in ons land gezien worden, dan vormt hij tevens de bevestiging van de reeds getrokken conclusie dat er van wezenlijke invloed op het punt van de kerkleer geen sprake is geweest. Hij is immers slechts drie jaar lid van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden geweest, hij was oorspronkelijk rooms en is in ons land altijd een buitenlander en buitenstaander gebleven.

Tot slot is toch nog één gereformeerde Nederlander te noemen, op wie de uitwerking van het separatisme vergelijkbaar is met die op De Labadie, ook al is zijn invloed oneindig veel kleiner geweest dan die van de Fransman: Adriaan de Herder (1639-1699).⁵⁷ Nadat De Herder in 1662 predikant te Bleiswijk was geworden, is hij onder invloed van De Labadie gekomen. Hij weigerde kinderen van openlijke zondaren te dopen en wenste tot het Heilig Avondmaal uitsluitend wedergeborenen toe te laten. Toen de classis hem in oktober 1670 schorste, onttrok hij zichzelf aan het ambt. Direct ging hij conventikels houden in zijn geboortestad Rotterdam. Hij verzamelde een kleine huiskgemeente om zich heen. Kortstondig heeft er contact bestaan tussen hem en Koelman, die zich na zijn verbanning uit Sluis in 1675 allereerst in Rotterdam ophield. Daarna is de gemeente van De Herder stilletjes doodgebloed. Waar het in dit verband nu op aan komt, is dat De Herder zich na zijn afscheiding betitelde als 'Opziender der congregationale Gemeente Christi tot Rotterdam'. In de kerkenraadsacta van de gereformeerde gemeente staat bovendien onder 19 januari 1671 te lezen dat De Herders kring poogde zich aan te sluiten bij de independenten. Kennelijk

57. Zie Van Gent, 'Reformatie of deformatie?'.

vormde ook bij hem de puriteinse ecclesiologie een – of misschien wel: de – verklarende achtergrond.

4. *Baptisten*

Behalve Robinson was er nog een tweede separatistische predikant die in 1607 met zijn gemeente vanuit Engeland in Amsterdam een veilig heenkomen zocht: John Smyth⁵⁸ (?-1612).⁵⁹ Evenals de eerstgenoemde hield Smyth zich op een afstand van de oudere zustergemeente van Johnson. Dat dit in zijn geval ook een diepe inhoudelijke reden had, bleek een jaar na zijn aankomst. Hij ging toen over tot herdoop van zichzelf en van zijn gemeenteleden. In een volgende fase betreunde hij zijn eigen herdoop en zocht hij aansluiting bij de Waterlandse Doopsgezinden te Amsterdam. Dit was in 1610 voor Thomas Helwys met een tiental andere leden reden om zich af te scheiden en een eigen, tweede baptistische gemeente te vormen. Deze gemeente keerde twee jaar later naar Engeland terug. De gemeente van Smyth werd pas na zijn dood door de Waterlanders in 1615 toegelaten. Tot ongeveer 1640 heeft deze Engelse baptistische gemeente te Amsterdam bestaan.

Er is geen enkele aanwijzing dat Smyth met zijn baptisme van invloed is geweest op de hem omringende Nederlandse religieuze wereld. In feite is het precies andersom gegaan: hij kwam onder de indruk van de doopsgezinde positie. Positieve relaties met de gereformeerden zijn onbekend en zijn ook uiterst onwaarschijnlijk. Daarvoor waren de gereformeerden, zeker in dat tijdsgewricht, veel te anti-dopers ingesteld.

Toch is het één baptist gelukt om een bijna niet te evenaren geestelijk beslag op gereformeerden in ons land te leggen: John Bunyan⁶⁰. Het geestelijk beslag dat hij wist te leggen, had niets van doen met zijn verbondsen doopopvatting, maar alles met het door hem in allegorieën meesterlijk uitgebeelde innerlijke geloofsleven. In het vierde kwart van de zeventiende eeuw begonnen de vertalingen van zijn werken hun triomfen te behalen. De reeks begon in 1682 met *Eens christen reyse na de eeuwigheyt*. Vóór 1700 kwamen hierna maar liefst acht herdrukken uit. Dit succes vroeg om meer. In 1683 verscheen *Het leven en sterven van Mr. Quaad*. Dit haalde vier herdrukken in de zeventiende eeuw. Vervolgens zagen nog het licht: *Den heyligen oorlogh* (1685) met één herdruk en *Komst en welkomst tot Christus* in combinatie met *Genade verheerlijkt aan den voornaamsten der zondaren* (1689).⁶¹

58. Zie Bakker.

59. Zie Sprunger, *Dutch Puritanism*, 76-90.

60. Zie Greaves.

61. Alblas, *Johannes Boekholt*, 85-101.

5. *Militairen*

In 1585 kwam koningin Elizabeth met de Staten-Generaal overeen een bijdrage aan de Staatse legermacht te leveren in de vorm van vijfduizend soldaten te voet en duizend te paard.⁶² Als tegenprestatie moesten de Staten-Generaal de steden Vlissingen en Den Briel in Engelse handen overleveren. Dit heeft geduurd tot 1616. Van nog meer gewicht was het dat vele duizenden Engelsen en Schotten vrijwillig in Staatse krijgsdienst traden. Bij velen van hen speelden religieuze redenen een rol. Decennia lang hebben vier Engelse en twee Schotse regimenten dienst gedaan in het Nederlandse leger: in totaal zo'n dertienduizend man. Feitelijk vormden zij met hun eventuele gezinsleden de grootste groep Britten in de Republiek. Al die Engelse en Schotse legeronderdelen hadden hun eigen legerpredikant. Behalve in de pandsteden Vlissingen en Den Briel hebben – meestal kortstondig – Engelse en Schotse garnizoengemeenten bestaan te Gorinchem, Gouda, Geertruidenberg, 's-Hertogenbosch, Heusden, Bergen op Zoom, Nijmegen, Wesel, Tiel, Doesburg, Zutphen, Grave, Amersfoort, Zwolle en Maastricht. Bekende veldpredikers waren John Paget (?-1640), William Ames, Obadiah Sedgewick (1600-1657) en Samuel Bachelor.

In totaal zijn er honderden Engelse en Schotse legerpredikanten in ons land werkzaam geweest. Hun kerkelijke gezindheid varieerde sterk. Er waren echte anglicanen onder, maar de meerderheid was non-conformistisch. Onder de laatsten bevonden zich personen die zich geheel of grotendeels in het klimaat van de Gereformeerde Kerk thuisvoelden en die vaak ook gewoon in de gereformeerde classes opgenomen waren. Anderen waren meer congregationalistisch georiënteerd, terwijl ook een klein gedeelte separatistische sympathieën koesterde. Deze grote verscheidenheid hing samen met de uiteenlopende kerkelijke opvattingen van de legeroversten en van allerlei andere omstandigheden. Globaal bezien waren de Engelse en Schotse legerpredikanten echter grotendeels personen voor wie de grond van hun vaderland te heet onder hun voeten was geworden. Onder de officieren waren er velen die de non-conformistische predikanten wilden steunen, terwijl ook in de lagere rangen en onder de gewone manschappen overtuigende puriteinen gevonden werden.

Rond 1620 bestond in de Nederlanden een wirwar van Britse gemeenten: de handelsgemeente, een paar separatistische gemeenten, vluchtelingengemeenten waaronder een enkele van gereformeerde signatuur, diverse van presbyteriaanse en in toenemende mate congregationalistische signatuur, en garnizoensgemeenten, die in aantal de meeste waren. Het valt te begrijpen

62. Zie hiervoor en voor het volgende Sprunger, *Dutch Puritanism*, 5, 34-40 en 262-306; Stearns, *Congregationalism in the Dutch Netherlands*.

dat er behoefte gevoeld werd aan een samenwerkingsverband; uiteraard niet door de separatisten. Nadat eerder pogingen gestrand waren, lukte het in 1621 om met behulp van de Nederlandse overheid en Carleton de Engelse synode officieel van de grond te krijgen. Carleton en de Engelse koning gaven hun medewerking omdat zij in die synode een middel zagen om de Britse gemeenten in ons land van allerlei onbekwame voorgangers te ontdoen. In de beginjaren heeft de synode ook aan die verwachting voldaan. Aan de andere kant werd de dreiging die er van haar voor de Engelse overheid uitging, steeds meer werkelijkheid. Op een na bestonden de leden van de Engelse synode uit puriteinen en de voorzitter, Forbes, was er de man niet naar om zich voor welk anglicaans karretje dan ook te laten spannen. Door allerlei ontwikkelingen werd de stemming in de classis steeds militanter tegen de staatskerk. Lauds politieke optreden in 1633 betekende echter het begin van het einde van de classis, die voor het grootste gedeelte bemand werd door legerpredikanten. Overigens was de classis er vanaf het eerste begin al niet in geslaagd alle niet-separatistische Britse predikanten in haar midden op te nemen.

Hoewel men dat niet zo zou verwachten, zijn er allerlei gegevens die erop wijzen dat Britse puriteinse militairen een behoorlijke geestelijke uitstraling op Nederlanders hebben gehad. De inhoud hiervan had niet zozeer betrekking op de kerkregering, als wel op de vroomheid.

Twee Britse militairen hebben zich verdienstelijk gemaakt door het vertalen van piëtistische puriteinse geschriften in het Nederlands. Zoals velen van hun kameraden hadden zij zolang in ons land gediend dat zij in staat waren om de stichtelijke boodschap van landgenoten in goed Nederlands over te zetten. De eerste die dit deed, was Henry Hexham, een opmerkelijke en veelzijdige militair, die zijn carrière eindigde als kwartiermeester, met de rang van kapitein. Hij schreef originele werken, maar trad ook op als vertaler, zowel uit het Engels in het Nederlands als omgekeerd, en zelfs uit het Frans in het Engels. Behalve werken over oorlogvoering en geografie heeft hij een Engels-Nederlands en een Nederlands-Engels woordenboek op zijn naam staan. Op godsdienstig gebied publiceerde hij antiroomse en stichtelijke lectuur. Het laatste genre werd gevormd door drie vertalingen van werken van anglicanen. Zelf was hij ook anglicaan. Hij presteerde het zelfs om een fel antipuriteinse rede van de puriteinenhater-bij-uitstek, Laud, in het Nederlands te vertalen. De drie door hem vertaalde stichtelijke werken uit 1611, 1632 en 1639 laten echter zien dat hij ook een piëtistische dimensie kende. Vandaar zijn vriendschap in zijn latere woonplaats Delft met de gereformeerde predikant en piëtist Dionysius Spranckhuysen (1587-1650)⁶³. Als anglicaan met een piëtistische inslag heeft hij – zij het in zeer beschei-

63. Leurdijk, 'Dionysius Spranckhuysen'.

den mate – meegeholpen aan de verbreiding van de Britse vroomheid onder Nederlanders.⁶⁴

De tweede militair was gestationeerd in Zwolle en bekleedde de rang van vaandeldrager: Johan Fargharson.⁶⁵ Uit alles blijkt dat deze Schot niet anglicaansgezind is geweest. Zo was hij bijvoorbeeld intiem bevriend met de fel puriteinse legerpredikant Bachelor. In totaal heeft hij slechts twee werken geleverd, beide vertalingen. De eerste overzetting, uit 1618, betrof een geschrift van Broughton, dat bedoeld was om het verstaan van de Bijbel te bevorderen. Met zijn tweede vertaling liet hij het Nederlandse lezerspubliek met een volbloed piëtistisch traktaat kennismaken: *De Stemme Johannis des Doopers, Dat is: Een uytinement Tractaet van de Leere ende Nutticheyt der Waere-Boetveerdicheyt* (1627), van Richard Stock (?-1626).

In de opdracht van een van de twee oplagen van dit geschrift geeft Fargharson te kennen dat twee vrouwen hem tot deze vertaling hebben aangespoord. Een van deze twee was Catharina van Eck, de vrouw van de Engelse kapitein en latere luitenant-kolonel Thomas Holles. Deze Holles was de centrale figuur van een groepje puriteinse officieren te Zwolle, dat een actieve rol speelde bij de verbreiding van de puriteinse vroomheid in de Nederlanden. De Zwolse gereformeerde predikant en vertaler Schuttenius droeg met ingang van de vijfde druk, uit 1628, Lewis Bayly's *De practycke ofte Oeffeninghe der Godtzaligheydt* mede op aan Holles, die hij typeerde als een voorbeeld van de ware godzaligheid, en dankte zijn tweedelig nader-reformatorisch hoofdwerk, *Den christelicken Ridder* (1629-1638), aan de instigatie van officieren van het Zwolse garnizoen.⁶⁶ Een van de gedediceerden van zijn vertaling van een deel van *Contemplationes Sionis* (1634) van Hall was de vrouw van Holles. De eerste editie van de overzetting van Bayly's geschrift had Schuttenius in 1620 opgedragen aan onder anderen de Schotse cavalerieluitenant Hugh Montgommeri, die hij uitbundig prees wegens diens godzalige levenswandel. Tenslotte is het waarschijnlijk dat hij als geboren Zwollenaar in zijn jeugd reeds door contacten met in zijn vaderstad gelegeerde piëtistische Britse militairen gewonnen werd voor het piëtistische puritanisme en daarom ook als beginnend predikant de behoefte gevoelde om naar Engeland over te steken. Uit het voorgaande mag geconcludeerd worden dat in de eerste decennia van de zeventiende eeuw te Zwolle Britse officieren gelegerd waren die niet alleen door hun voorbeeldige vrome leefwijze sterke aantrekkingskracht hadden op hun Nederlandse omgeving, maar die ook bewust de doorwerking van het piëtistische puritanisme op nationaal niveau hebben willen bevorderen. Dit laatste deden zij door Fargharson en Schuttenius aan te zetten tot het

64. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 417-422.

65. Zie Op 't Hof, 'Johan Fargharson'.

66. Zie Op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius'.

vervaardigen van op de vroomheid gerichte geschriften, zowel origineel als in vertaling.

Van de reeds genoemde predikant Bachelor, die verbonden was aan het Engelse garnizoen te Gorichem, zag in 1625 een Engels traktaatje het licht, waarmee de auteur de heiliging van het leger en de uitbanning van de daar heersende zonden beoogde. Via zijn Nederlandse plaatselijke collega en vriend Johannes Spiljardus (1593-1658)⁶⁷ deed hij zowel Willem Teellinck als dien Veereese collega Gerson Bucerus (?-1631) een exemplaar daarvan toekomen. De keuze van Teellinck lag gezien diens geestelijke ligging voor de hand, maar die van Bucerus? Ook deze is goed te verklaren: Bucerus had in 1618 met approbatie van de classis Walcheren een wetenschappelijk werk gepubliceerd waarin hij zich keerde tegen de episcopale kerkregering. Beide Zeeuwse predikanten beoordeelden Bachelors geschriftje gunstig. Bucerus gaf in zijn bedankbriefje aan Spiljardus te kennen dat hij graag zou zien dat het werkje in het Nederlands zou uitkomen. Spiljardus heeft de wenk begrepen en ter harte genomen, want in 1628 rolde de door hem vervaardigde overzetting van de pers.

6. *Vluchtelingengemeenten*

Het is goed de lezer er direct op te attenderen dat het woord ‘vluchtelingen’ in de woordcombinatie ‘vluchtelingengemeenten’ een specifieke betekenis heeft. De overtuigde puriteinen in de handelscompagnie en in de Britse regimenten kunnen met goed recht ook als vluchtelingen beschouwd worden. Van de separatisten geldt dit zonder meer. Hier wordt het woord ‘vluchtelingen’ echter uit praktische overwegingen – ik weet namelijk geen beter alternatief – beperkt tot die niet-separatistische Britten die omwille van hun geloof hun vaderland de rug hadden toegekeerd en zich in de Nederlanden hadden gevestigd, zonder dienst te doen in het leger of in de handelscompagnie. Hoewel het vaak moeilijk is om de kerkelijke opvattingen binnen deze gemeenten precies te etiketteren, kunnen zij het best omschreven worden met de twee termen ‘presbyterianisme’ en ‘congregationalisme’. Vanzelfsprekend oefenden de leden van de vluchtelingengemeenten de meest uiteenlopende beroepen uit.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd de ene na de andere Britse vluchtelingengemeente gesticht.⁶⁸ Op het hoogtepunt van deze ontwikkeling telden de Nederlanden in totaal wel dertig van zulke gemeenten. Door hun overwegend gereformeerde karakter konden zij in het algemeen de

67. Zie Op 't Hof, ‘Johannes Spiljardus’.

68. Zie Sprunger, *Dutch Puritanism*, 91-232 en 378-456.

goedkeuring van de Nederlandse burgerlijke en kerkelijke overheden wegdragen. In de praktijk hield dit in dat zij een kerkgebouw ter beschikking kregen en dat het traktement van hun predikanten door de Nederlandse overheid betaald werd.

De eerste vluchtelingengemeente ontstond in Amsterdam, waar dringend behoefte was aan een gereformeerd alternatief voor de separatistische gemeente(n).⁶⁹ De geschiedenis van deze vluchtelingengemeente begint officieel met de komst van haar eerste predikant, Paget, daarvóór veldprediker. Paget is direct lid geworden van de gereformeerde classis en heeft zijn gemeente langs zuiver gereformeerde lijnen geleid. In één opzicht onderscheidde zijn gemeente zich van de Nederlandse gemeenten: de tucht werd veel strenger gehandhaafd.

De gemeente maakte een stormachtige groei door: van 68 lidmaten in 1607 tot 412 lidmaten in 1623. In het begin van de jaren dertig beleefde zij een crisis die haar aan de rand van de afgrond bracht en die laat zien dat het gros van de gemeente congregationalistische sympathieën koesterde. De kerkenraad zag om naar een tweede predikant en beriep daartoe Thomas Hooker⁷⁰, een echte congregationalist. Hoewel Hooker veel opgang in de gemeente maakte, wist Paget met behulp van de gereformeerde classis en de Amsterdamse overheid tegen zijn eigen kerkenraad in het beroep te blokkeren. Een tijdje later gebeurde hetzelfde met Hookers geestverwanten John Davenport en Samuel Eaton. Na deze turbulente periode gelukte het Paget zijn gemeente in rustiger vaarwater te loodsen. In 1637 ging hij met emeritaat. Tegen het midden van de zeventiende eeuw heerste in de gemeente weer de sfeer van het presbyterianisme.

Bijna gelijktijdig met die te Amsterdam werd in 1607 te Leiden een vluchtelingengemeente opgericht, ook hier in competitie met een separatistische gemeente. In 1610 gelukte het deze vluchtelingengemeente, die intussen zo'n tweehonderd gezinnen telde, Robert Dury als predikant aan te trekken. In 1617 werd deze opgevolgd door Hugh Goodyear (?-1661), die de gemeente onafgebroken tot en met 1661 zou dienen. Ook in Leiden onderscheidde de vluchtelingengemeente zich door een veel strengere tuchthandhaving van de Nederlandse Gereformeerde Kerk. Goodyear zelf aarzelde tussen het presbyteriaanse en het congregationalistische standpunt. Na de Restauratie waren het uitsluitend verdreven puriteinen die de gemeente als predikant dienden zoals Matthew Newcomen, Edward Richardson en Henry Hickman (1629-1692). Richardson kwam onder de bekoring van de ideeën van de sectarische chiliast Johannes Rothe (1628-1702). Het gevolg hiervan was dat hij in 1674 zijn ambt neerlegde.

69. Zie voor deze gemeente Carter, *The English Reformed Church in Amsterdam*.

70. Zie Shuffelton.

In Den Haag was met ingang van 1627 sprake van een georganiseerde gemeente. Daarvóór waren de Britten steeds bediend door de achtereenvolgende veldpredikers van Horace Vere (1565-1635), die als gouverneur van Den Briel veelal in Den Haag resideerde. Een van hen was Ames. De eerste twee jaar was John Wing predikant in de officiële gemeente, opgevolgd door Samuel Balmford, die het ambt hier tot en met 1650 zou bekleden. De gemeente was uiterst gemêleerd. Het personeel van de Engelse ambassade was lid, legerofficieren en de gebruikelijke kooplieden, ambachtslieden en bedienden waren lid. Ondanks het ambassadepersoneel, dat vanzelfsprekend anglicaans was, vertoonde het gemeentelieven het grootste gedeelte van haar bestaan een puriteins gelaat. Toen Boswell in 1632 de ambassadeurspost ging bezetten, kwam het puritanisme van Balmford en de gemeente onder zware druk te staan. Balmford deed onder die omstandigheden de beste zet die hij ooit kon doen: hij vroeg het lidmaatschap van de Haagse classis aan. Deze heeft hem sindsdien altijd gesteund in zijn verzet tegen de anglicaanse druk en hem gevrijwaard van onplezierige gevolgen. Na zijn vertrek naar Engeland geschiedde het onvermijdelijke: de gemeente werd meer anglicaans georiënteerd.

Nadat de handelsgemeente de stad Delft in 1635 had verlaten, kregen de overgebleven Engelsen in het volgende jaar van de overheid toestemming om een gemeente te organiseren. Een van de aanzienlijkste leden, kapitein Hexham, kon samenspannen met de Delftse gereformeerde kerkenraad en classis wat hij wilde, de eerste tien jaar voeren de predikanten een van de Gereformeerde Kerk onafhankelijke koers in de lijn van het congregationalisme. Eerst toen Alexander Petrie (?-1683) in 1645 de herdersstaf in deze gemeente opnam, was het grotendeels met de congregationalistische tendensen gedaan. Petrie bleef hier werkzaam tot aan zijn overlijden in 1683.

In Rotterdam ontving de Engelse gemeenschap in 1619 toestemming om een eigen gemeente te stichten. De eerste predikant was Thomas Barkely. Onder hem vertoonde de gemeente een gereformeerd karakter. Zijn opvolger Hugh Peter (1598-1660)⁷¹ reorganiseerde haar echter in congregationalistische zin, op basis van een verbondssluiting. Hij werd hierin bijgestaan door Ames, Hooker, Davenport en Eaton. De Rotterdamse gemeente herbergde derhalve de keur van uitgesproken congregationalisten. In haar midden zijn de congregationalistische theologie en praktijk uitgekristalliseerd en in de praktijk beproefd. De vruchten hiervan werden in Amerika geproefd: Peter, Davenport en Eaton vertrokken in de periode van 1635 tot 1637 allen naar dat werelddeel. De jaren dertig vormden een bloeitijd voor de Rotterdamse gemeente: het aantal lidmaten liep op tot meer dan duizend.

71. Zie Stearns, *The Strenuous Puritan*.

Ten gevolge van Lauds optreden in Engeland werd de emigratiegolf ruimschoots gecompenseerd door een nieuwe toevloed van geloofsvluchtelingen uit Engeland, onder wie vele predikanten: William Bridge (?-1670), John Ward, Jeremiah Burroughes (1599-1646), Sydrach Simpson (?-1655) en Joseph Symonds. De kwestie van het profeteren op zondag, namelijk dat gemeenteleden na de preek vrijelijk met de prediker over de preek discussieerden, gaf in 1639 een breuk binnen de gemeente. Ward werd als predikant vervangen door Burroughes en Simpson begon met Symonds een nieuwe gemeente. Na tussenkomst van de zustergemeente te Arnhem werd de afzetting van Ward ongedaan gemaakt. In 1643 werd Symonds met zijn gemeente weer opgenomen in de oude gemeente, die toen bediend werd door Robert Park (1600-1668). Wegens de veranderde situatie in Engeland keerden Bridge, Ward, Burroughes en Simpson in 1641 naar hun vaderland weerom. Op een later tijdstip volgden Symonds en Park hun voorbeeld. De Rotterdamse gemeente heeft op deze wijze niet alleen Amerika, maar ook Engeland van congregationalistische leiders voorzien. Zij raakte bekend door de verbondssluiting en door de volledig doorgevoerde democratische wijze van kerkregering, waarbij enerzijds ouderlingen ontbraken en anderzijds vrouwen stemrecht bezaten. Verder blijkt uit geschriften van Bridge en Burroughes uit 1641 dat zij onder invloed van chiliastische visies waren gekomen. De opvolger van Park, Thomas Cawton, leidde de gemeente terug in de oorspronkelijke, presbyteriaanse banen. Evenwel verdwenen de independentistische tendensen nooit volledig.

Ondertussen had een nationalistische afsplitsing plaatsgevonden.⁷² Het Schotse zelfbewustzijn, aangewakkerd door de revolutie in Schotland, leidde in 1643 te Rotterdam tot de vorming van een aparte Schotse gemeente, met een strikt presbyteriaans karakter en een goede samenwerking met de Gereformeerde Kerk en de plaatselijke overheid. Bekende predikanten die haar dienden, waren Alexander Petrie, John Hoog, Robert MacWard (?-1681) en Robert Fleming (1630-1694). In overeenstemming met de ontwikkeling in het vaderland was de verbondssluiting van meet af een voorwaarde voor het lidmaatschap. De gemeente bereikte een enorme omvang. In het laatste decennium van de zeventiende eeuw telde zij zo'n negenhonderd kerkangers. Zij telde ook vele verdreven predikanten die in de Nederlanden als zodanig niet aan de slag konden komen. Wel mochten zij zo nu en dan de kansel beklimmen. Onder hen zijn bekende namen als John Brown, John Livingstone (1603-1672), John Nevay, Robert Trail en Richard Cameron (?-1680).

In 1623 ontstond te Dordrecht een Britse gemeente, die altijd bescheiden van omvang is gebleven. De gemeente is door verscheidene predikanten

72. Zie Steven en Houston.

gediend. De bekendste van hen was Robert Paget, een neef en geestverwant van de Amsterdamse predikant John Paget, die van 1638 tot 1683 aan de gemeente leiding gaf. Kenmerkend voor haar gereformeerde positie was dat zij geheel deel uitmaakte van de gereformeerde classis Dordrecht.

Twee jaar nadat de handelsgemeente naar Delft was vertrokken, werd in 1623 te Middelburg weer een Britse gemeente opgericht. Van Nederlands gereformeerde zijde was Willem Teellinck een van de grootste ijverraars hiervoor. Haar twee predikanten waren John Drake en Petrus Gribius (1602/3-1666). Aan de stichting van de gemeente lag een geschreven verbond ten grondslag, een gevolg van een ingewonnen advies van Ames. Ook hier werd de tucht strenger gehanteerd dan in de Gereformeerde Kerk. Hoewel hij zich van de gereformeerde classis verre hield, had Drake wel congeniale contacten met Middelburgse gereformeerde predikanten. Diverse malen is Teellinck voorgegaan in een dienst des Woords, soms nam hij hier zelfs met zijn – Engelse – vrouw deel aan het Heilig Avondmaal. Onder Gribius sloot de gemeente zich bij de gereformeerde classis aan. Een van de latere predikanten, de congregationalistisch georiënteerde John Quick, betreunde die stap. Toch voelde hij zich geestelijk verbonden aan zes van de twaalf plaatselijke gereformeerde collega's, in het bijzonder aan Johannes Thilenus (1627-1692).⁷³ Omdat het niet klikte tussen hem en zijn gemeente, was hij weer snel vertrokken.

In Vlissingen gebeurde iets wat vergelijkbaar is met de gang van zaken in Middelburg. Vier jaar nadat de garnizoensgemeente de stad verlaten had, kreeg Vlissingen in 1620 weer een Engelse gemeente. De eerste predikanten waren John Wing, Maximiliaan Teellinck (1606-1653)⁷⁴, John Roe, Thomas Potts junior (1622-1689) en Arnold van Laren (?-1676). Bij de bevestiging van Wing hield Willem Teellinck de preek. Diens zoon Maximiliaan bevestigde op zijn beurt Potts. De eerste drie predikanten maakten deel uit van de Engelse synode. Potts zorgde ervoor dat de gemeente ingelijfd werd in de gereformeerde classis.

Door de aanwezigheid van de Schotse handelsstapel te Veere hadden de Schotten daar bij tijd en wijle kortstondig een predikant. Eerst in 1614 werd een echte gemeente opgericht, presbyteriaans van aard. Toen in 1644 de episcopaal georiënteerde Patrick Drummond als bestuurder van de stapel vervangen was door de felle presbyteriaan Thomas Cunningham, sloot de gemeente zich officieel aan bij de *covenanters*. In 1641 was zij officieel lid van de Kerk van Schotland geworden. Gezien de afstand kwam van de hieraan verbonden verplichtingen natuurlijk niet veel terecht. Zonder dit lidmaatschap terug te trekken sloot zij zich in 1669 bij de classis Walcheren aan. In 1693 kwam zij hiervan terug.

73. Nuttall, 'English Dissenters in the Netherlands', 38.

74. Zie Brienen, 'Maximiliaan Teellinck'.

In de stad Utrecht kwam in 1622 een Britse gemeente van de grond, nadat al lang daarvoor legerpredikanten het Woord in het Engels hadden bediend. De eerste predikant, Thomas Scott (?-1626), was een puritein van het militante type. Hij werd dan ook op straat doodgeschoten. Ook onder zijn opvolgers bleef de sfeer over het algemeen uitgesproken non-conformistisch. De meeste – vaak ‘kortstondige’ – predikanten hadden grote problemen met de gedwongen aansluiting bij de Utrechtse classis. Pas met de komst van John Hering verviel dit probleem. Het feit dat de gemeente een conglomeraat van vier componenten was, heeft tot veel spanningen en onenigheden geleid. In feite speelde twee tegenstellingen door elkaar heen. De eerste was die tussen Engelsen en Schotten en de tweede die tussen militairen en burgers. De tegenstellingen veroorzaakten met name tijdens de ambtsperiode van de Schot Walter Bowye van 1647 tot 1650 grote onenigheden. John Best heeft de gemeente ruim veertig jaar gediend, van 1655 tot 1696. Hij oefende totaal geen aantrekkingskracht uit op puriteinse studenten. Toen hij lichamelijk verzwakte, gingen geregeld andere predikanten voor hem voor, onder wie vaak ook uitgesproken puriteinen zoals Mead en Cameron. Een van zijn gemeenteleden was de in Schotland afgezette predikant William Colvill (?-1675), die van 1649 tot 1652 in Utrecht verbleef. Voetius bezocht vaak Engelse diensten en steunde het puriteinse deel van de gemeente zoveel hij kon.

De Arnhemse gemeente bestond echt volledig uit personen die in 1637 om religieuze redenen hun vaderland ontvlucht waren en zich via Vianen en Utrecht in 1638 in Arnhem nestelden. De gemeente was een kort bestaan beschoren, maar zij is desondanks van grote betekenis geweest. Zij heeft drie predikanten gekend: John Archer (?-1642), Thomas Goodwin en Philip Nye. Alle drie waren zij fervente aanhangers van het congregationalisme. Een kerkelijke verbondssluiting vormde van meet af de basis van de gemeente. Hierbij bleef het echter niet. De gemeente kreeg een charismatische kleur. Allerlei nieuwigheden werden ingevoerd, zoals ziekenzalving, handoplegging op zieken, solozang, profetie en de heilige kus. Bovendien tierden chiliastische inzichten welig. Toen het tij in Engeland gekeerd was, keerden de meeste Arnhemse gemeenteleden naar Engeland terug. Na het overlijden van Archer bleef de gemeente herderloos en schrompelde langzaam maar zeker ineen. In deze periode schijnen baptistische gevoelens zich van de gemeente meester gemaakt te hebben.

De Restauratie veroorzaakte opnieuw een vloedgolf van congregationalistische en presbyteriaanse geloofsvluchtelingen. Bestaande vluchtelingengemeenten werd hierdoor nieuw leven ingeblazen. Het is opmerkelijk dat zelfs één gemeente haar ontstaan en bestaan daaraan te danken had. In 1664 werd te Haarlem een Engelse gemeente opgericht. Haar enige bekende predikant was Richardson. Vroeger had hij de Delftse gemeente gediend, met

de revolutie was hij naar zijn vaderland weergekeerd, maar de Restauratie dwong hem voor de tweede maal de wijk naar de Nederlanden te nemen.

Er hebben niet alleen vele contacten tussen Nederlanders en Britse vluchtelingengemeenten bestaan, maar er zijn ook massa's uitingen van puriteinse invloed van de laatste op de eersten. In het volgende zullen ze de revue passeren.

In de periode van 1637 tot 1640 rolden heel wat puriteinse pamfletten in het Nederlands met een politieke inhoud en doelstelling van de persen. Zij waren welbewust ingezet in het strategiespel van de Engelse puriteinen en de Schotse *covenanters* om de algemene opinie in de Nederlanden op hun hand te krijgen. Er was hun veel aan gelegen om met nieuwe brandstof de al bestaande anti-Laud-stemming onder het Nederlandse volk verder aan te wakkeren. Van twee leden van de Engelse vluchtelingengemeente te Amsterdam is bekend dat zij zulke lectuur vernederlandst hebben: Fredrick Willemszoon Pennock en de notaris Joseph Steyns.

Een jaar nadat hij overleden was, kwam van de Amsterdamse Engelse predikant Paget te Dordrecht uit:⁷⁵ *Meditatien van de Doot* (1641), twintig jaar later gevolgd door een herdruk. Wie verantwoordelijk was voor de vertaling, is helaas niet bekend.

Van alle Britse gemeenten heeft die te Arnhem tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw wel de meeste sporen in het geestelijke leven van de Nederlanden getrokken. Van twee van haar drie predikanten is werk vertaald. Van een van hen zelfs meer dan tien pennenvruchten. Maar voordat op die vertalingen ingegaan wordt, eerst iets over de mogelijke verklaring voor de keus van Arnhem als vestigingsplaats voor de eerste predikant Archer en de zijnen. Die ligt in het deze gemeente wel zeer typerende chiliasme.

Te Arnhem deed sinds 1625 Daniël van Laren (1585-?)⁷⁶ als Nederlands gereformeerd predikant dienst. Deze had zijn vorige gemeente Vlissingen wegens chiliastische opvattingen moeten verlaten. Sinds zijn overgang naar Arnhem verkondigde hij zijn inzichten nog slechts uitsluitend in de geleerdentaal, het Latijn. Ames had zo'n hoge achtung voor Van Larens uitleg van het laatste bijbelboek, dat hij de Arnhemse predikant om diens beoordeling van het commentaar op Openbaring van Joseph Mede (1586-1638) vroeg en vervolgens dat schriftelijke stuk met Van Larens eigen publicatie over Openbaring Mede deed toekomen. Is het te boud te veronderstellen dat Archer op de hoogte was van de chiliastische gevoelens van de Arnhemse predikant en dat die van doorslaggevende betekenis zijn geweest bij de keuze voor de Gelderse hoofdstad? Twee zaken zullen bevestigend op die keus hebben ingespeeld. De eerste bestaat in Van Larens waardering voor

75. Zie voor de gegevens betreffende de vertalingen in het vervolg: Van der Haar, *From Abba-die to Young*.

76. Zie voor het vervolg Van den Berg.

puriteinen. Die komt uit in zijn congeniale contact met een congregationalistische voorman als Ames en in de door hem bezorgde vertalingen van piëtistische werken van puriteinse auteurs als Arthur Hildersham en Nicholas Byfield (1579-1622). De tweede omstandigheid die op Archer plezierig zal zijn overgekomen, was dat een tweede Nederlandse gereformeerde predikant te Arnhem, Franciscus Dibbets (1607-1672), tevoren twee jaar lang (1635-1637), de puriteinse Engelse gemeente te Dordrecht had gediend.

Er is een uniek gegeven dat de voorgaande veronderstelling op zijn minst waarschijnlijk maakt. De enige keer dat een Nederlandse gereformeerde predikant een geschrift van een plaatselijke en gelijktijdig dienende puriteinse collega in het Nederlands overzette en het licht liet zien, was toen Van Laren in 1643 te Arnhem publiceerde: *Twee God-vruchtighe Meditatie Allen Christenen ter saeligheyd ten hooghsten noodigh. D'eerste. Van t'Ghevoelen der Sonden. De tweede. Van t'Remedie tegens de Sonden. Door den wijzen hoogh-geleerden ende seer Godsaelighen Heer, Joan Archer laest Pastor in de Engelsche Kercke tot Arnhem alwaer hy is begraven. Ende Uyt het Engels in Nederduyts vertaelt door D. van Laren.*

De vertaling van het grote aantal werken van Archers medepredikant Goodwin ving aan in 1639, het jaar waarin deze in ons land arriveerde. Toen verscheen, overgezet door de Heerjansdamse gereformeerde predikant en veelvertaler Sand, *De ware vrucht des ghebeds*. Dit werd tweemaal herdrukt: 1656 en 1657. In 1643 was dezelfde overzetter verantwoordelijk voor *De Boodschap van Vrede*, in combinatie met *De Dwaesheyd der Wederinstortinghe*, herdrukt in 1658. *De Ijdelheit der Gedachten* was in 1646 een vertaalproduct van N.B., terwijl *Een Kindt des Lichts, wandelende in duysternisse* in 1655 uit de pen van de piëtistische doopsgezinde Johannes Grindall (1616-1696)⁷⁷ vloeide. Deze vertaler heeft een voor ons onderwerp interessante achtergrond. Zijn grootvader John Grindall werd in Engeland lid van de gemeente van Smyth. Hij volgde zijn predikant naar Amsterdam en bleef hem trouw toen deze zich in baptistische lijn ontwikkelde. Diens overlijden was voor hem aanleiding om zijn vaderland weer op te zoeken, maar zijn zoon Swithune (1593-?), de vader van Johannes, sloot zich met het grootste gedeelte van Smyths gemeente bij de Waterlanders aan.

In de periode van 1658 tot 1660 kwamen niet minder dan zes werkjes van Goodwin in de vertaling van Koelman uit.⁷⁸ De verkoop van Goodwins geschriften in het Nederlands verliep zo naar tevredenheid dat een Amsterdamse uitgever er in 1664 brood in zag om een door Koelman geredigeerde editie van Goodwins totale oeuvre op de markt te brengen: *Opera Ofte alle de theologische werken, meest betreffende de praktische der Godtzaligheidt/*

77. Zie Schoneveld, 63-112.

78. Zie Meeuse, 'Jacobus Koelman', 68-75.

en den Wandel van een Christen/ in de plichten nevens Godt en zijne Even-naesten. Reeds uit de titel en de voorrede wordt duidelijk dat de vertaler uitsluitend geïnteresseerd was in Goodwins behandeling van het innerlijke geestelijke leven, die hij typeert als ‘zonder weer-gaa’.

In Bolsward was tussen 1648 en 1672 de drukker en uitgever Samuel van Haringhouk actief.⁷⁹ Zijn fonds bestaat voor het grootste deel uit stichtelijke lectuur, die veelal van Engelse oorsprong is. Kwalitatief en kwantitatief vormen de vier delen *Uytgelesene Engelsche Boet-predikatien Over sonderlinge texten, Op hun ingestelde Maendelikse Vasten Deur verscheydene Treffelijke Godgeleerden Voor het Eerw. Parlament van Engelland Gedaaen* (1657, 1659, 1661 en 1668) daarvan het hoogtepunt. Het eerste deel werd in 1660 en 1666 herdrukt, het tweede in 1663. Min of meer in samenhang met deze serie liet Van Haringhouk in 1662 *Ruyter op het fael paerd. Ofte Doen en bedrijf van den Koning der Verschrickenen. In Dertig uytgeleesene Lijckpredikatien/ over welgepaste Texten/ Deur Verscheyde Vermaerde Godgeleerden op sonderlinge tijden en plaetsen in Engelse tael voorgesteld* en in 1671 *Koning aen syn taefel. Ofte XXXIII. Avond-maels predicatien; Deur verscheydene God-geleerde in de Engelse Tael beschreven* verschijnen. Van de tientallen Britse auteurs is een drietal in de Nederlanden woonachtig geweest: Colvill, Newcomen en Sedgewick. In de bundel lijkredenen zijn twee preken van de Schotse presbyteriaan Colvill opgenomen. Van de Leidse Engelse predikant Newcomen staan drie predikaties in de serie vastenpreken: één in het eerste deel en twee in het vierde deel. De legerprediker Sedgewick is in het derde deel van de reeks boetpredikaties vertegenwoordigd met één preek.

In de jaren vijftig en zestig zagen twee publicaties van Burroughes, eertijds predikant van de Engelse gemeente te Rotterdam, in de Nederlandse taal het licht: *Mosis Zelv's-verzaakinge* (1657) en *De Bestieringe van den Zee-man in tijt van Storm* (1663). Beide werkjes werden in 1670 herdrukt. De Steenwijkse gereformeerde predikant Jacobus de David (?-1672) en zijn IJpendamse collega Johannes Lakeman (?-1683) waren de respectievelijke overzetters.

Nederlandse lezers konden in de tweede helft van de zeventiende eeuw terecht in twee werken van de bekende congregationalist Hooker, die in 1633 naar Amerika was geëmigreerd. In 1660 verscheen *De arme twijfelende Christen, genadert tot Christus*, overgezet door de verder onbekende H. Hidding uit Enkhuizen, en in 1678 kwam dankzij Koelmans vertaal-inspanning beschikbaar: *De waare Ziels-vernederings; en heilzame wanhoop*. In de eeuw van verschijnen beleefde alleen het eerste werk een herdruk (1686), die door Koelman vermeerderd was.

79. Zie Eggermont, ‘Samuel van Haringhouk’.

In het begin van de jaren veertig voltrok zich te Haarlem de bekering van de in Norwich geboren Nederlander Mattheüs du Bois⁸⁰. De Haarlemse gereformeerde predikant Theodorus Wyckenburg (?-1655) heeft daarbij een grote en langdurige rol gespeeld. Was naar alle waarschijnlijkheid Du Bois van huis uit al vertrouwd met het piëtistische puritanisme, zijn spirituele contacten met Wyckenburg, die reeds enige Engelse piëtistische werkjes in het Nederlands had vertaald, zullen die vertrouwdheid vernieuwd en geïntensiveerd hebben. Het is dan ook te begrijpen dat hij nauwe vriendschap sloot met de eerste en enige predikant van de Haarlemse vluchtelingengemeente, de congregationalist Richardson. Deze stond nog geen jaar in die gemeente of hij werd door Du Bois gevraagd om een voorrede te schrijven in diens bekeringsgeschiedenis, iets waaraan hij graag voldaan heeft.

Jacobus Borstius (1612-1680)⁸¹ kwam tijdens zijn studietijd te Leiden in contact met Goodyear. De godzaligheid van deze Engelse predikant maakte zoveel indruk op hem dat hij hem als een tweede vader ging beschouwen. Van Goodyear leerde hij ook Engels, en wel zo goed, dat hij later diverse malen te Dordrecht, Rotterdam en Leiden in die taal heeft gepreekt. Bovendien liet Goodyear hem kennismaken met Engelse stichtelijke lectuur, waarvan Borstius de smaak blijvend te pakken kreeg. Door zijn piëtistische puriteinse oriëntatie had hij als vanzelf nauwe geestelijke relaties met Britse collega's in de plaatsen waar hij het ambt uitoefende. In zijn tweede gemeente, Dordrecht (1644-1654), was dit met Paget, in zijn derde en laatste gemeente, Rotterdam (1654-1680), betrof dat de voorgangers van zowel de Engelse als de Schotse gemeente, Cawton en Petrie. In deze periode van zijn leven kwam hij diep onder de indruk van de vroomheid van uit Schotland verdreven en in Rotterdam verblijvende *covenanters* als MacWard, Livingstone, Nevay, Trail en Brown. Toen hij op zijn sterfbed lag, gaf een laatste bezoek van MacWard hem veel vertroosting. Op alle mogelijke manieren is hij voor de *covenanters* in de bres gesprongen. Onder andere deed hij dit door voor hen als vertaler op te treden. Respectievelijk in 1668 en 1671 zagen bij zijn zoon en Rotterdams uitgever Johannes Borstius het licht: *Historie der Kerken van Schotland tot 1667 en Getuygenis en Verklaringe Van eenighe Predikanten uyt Schotland, woonende hier te Lande, Tegen de Opinien en Practijcken van Mr. Jean de Labadie en synen aenhangh*. In samenhang met dit laatste geschrift dient hier ook geattendeerd te worden op zijn in 1670 bij zijn zoon Johannes verschenen *Onderwys van het Scheyden van de gereformeerde, en 't oprichten van een suyvere kercke*. In de literatuur, die kennelijk afgaat op de titelpagina, wordt dit werk altijd op naam van Borstius zelf gezet. In zijn dedicatie aan zijn Dordtse collega Henricus Dibbets (1603-1673) openbaart Borstius evenwel dat het geschrift een bewerkte

80. Zie Alblas, 'Mattheüs du Bois'.

81. Zie Op 't Hof, 'Puriteinse invloed op J. Borstius'.

vertaling is van gedeelten uit een werk van Samuel Rutherford en uit een pennenvrucht van James Durham (1622-1658).⁸² Livingstone had hem deze boeken overhandigd met het verzoek de desbetreffende gedeelten over te zetten in het Nederlands, met de bedoeling op deze wijze het Nederlandse lezerspubliek te waarschuwen voor het labadisme, waarbij dan tevens het verkeerde van de inzichten van het separatisme en het independentisme aangebond zou worden.

Na zijn verbanning uit Sluis heeft Koelman een tijdje in Rotterdam gebivakkeerd. Hier kwam hij in nauw contact met de *covenanters*. Hoewel hun geschriften hem niet echt vreemd waren, tekent zich in zijn leven toch een soortgelijke ontwikkeling als bij Borstius af. Hij raakte geheel onder hun bekering en werd hun propagandist doordat hij geschriften van hen in het Nederlands overzette.⁸³ Zo verrijkte hij reeds in 1675 zijn eigen werk over de reformatie van de feestdagen met een aanhangsel dat bestond uit een zestig pagina's tellend vertaald gedeelte van Browns traktaat over de sabbat. Het jaar daarop kwam Koelmans overzetting van een ander geschrift van Brown uit: *Christus de Wegh, de Waarheid ende het Leven*. Het intrigerende van deze vertaling is dat zij het licht zag voordat het origineel in Engeland verscheen! Deze vertaling beleefde niet minder dan vier herdrukken in de zeventiende eeuw. Vanaf de derde editie werd dit werk uitgegeven in combinatie met Koelmans overzetting van nog een ander geschrift van Brown: *Christus, de Hoop der Heerlykheid in de Gelo-vigen* (1679). In 1687 publiceerde hij *De Staat en Genezing van een verlaten Ziel* van Symonds. Hiervan had hij reeds in zijn studententijd een samenvatting het licht doen zien: *Van Geestlyke Verlaatingen* (1660). Aan het eind van zijn Sluissse periode gaf hij in vertaling uit: *De Wekker der Leeraaren in tijden van Verval* (1674). De naam van de auteur was hem toen onbekend. Later kwam hij erachter dat MacWard het origineel uit zijn pen had laten vloeien. In 1680 volgde een tweede druk. MacWard leidde verschillende vertalingen door Koelman van andere Schotse schrijvers met een voorrede in en was de Nederlander ook behulpzaam bij het overzetten van geschriften van de Schotten Hugh Binning (1627-1653) en James Durham. Heeft Koelman *Josuaas zalige verkiezing* van Fleming niet vertaald, dan zal hij in elk geval de schakel tussen auteur en uitgever geweest zijn. Ook dit werk is eerder in vertaling dan in de originele taal uitgekomen! Tenslotte nam Koelman deel aan de handoplegging bij de ambtsbevestiging van de Schotse proponent Cameron in de Rotterdamse Schotse gemeente.

Verder is bekend dat Koelman het Woord sprak tot een groep *covenanters* te Leeuwarden, van wie de twee legerofficieren Hamilton de leiders

82. Vgl.: Op 't Hof, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie', 79.

83. Vgl.: Meeuse, 'De visie van Koelman op de puriteinen'.

waren. Zij wisten het ook – waarschijnlijk via W. à Brakel (1635-1711)⁸⁴ – te bewerkstelligen dat James Renwick in het ambt bevestigd werd door de gereformeerde classis Groningen.⁸⁵

Een laatste mogelijkheid van puriteinse beïnvloeding was de overgang van een Angelsaksische voorganger van een Britse naar een Nederlandse gemeente. Een mooi voorbeeld hiervan is Potts junior, de zoon van een vroegere Engelse legerpredikant. Hij begon als predikant van de Engelse gemeente te Vlissingen (1646-1651), diende vervolgens de Britse gemeente te Utrecht, maar werd daarna in 1654 predikant van de Nederlandse gemeente in de plaats waar hij als Engels prediker begonnen was. Deze post bezette hij tot aan zijn overlijden in 1689. Het kan niet anders of een man als Potts heeft bij zijn overgang de nodige puriteinse inzichten meegebracht. Dat die allerlei consequenties met zich mee konden brengen, blijkt uit een gebeurtenis uit Potts' ambtelijke leven. Vanuit zijn geestelijke achtergrond kon hij het niet laten om in 1684 zijn kansel beschikbaar te stellen voor Koelman. Het kwam hem wel te staan op een schorsing van drie maanden met inhouding van zijn traktement!

Er is één voorbeeld van een Engels non-conformistisch predikant die na zijn immigratie zonder een Britse gemeente als tussenstation de herdersstaf in een Nederlandse gemeente opnam: Nicolaas Rushius (?-1627).⁸⁶ Na de oversteek vestigde hij zich te Amsterdam, vanwaaruit hij in 1620 op diverse plaatsen zijn diensten aanbood. Zijn Engelse tongval was de reden waarom de gemeente Arkel bij Gorinchem hem niet wilde beroepen. Voor de gemeente van Ouddorp was dat accent geen probleem en Rushius werd in 1620 haar predikant. Het werd het begin van veel problemen. Die hebben voornamelijk met zijn karakter te maken gehad, maar het is opvallend dat een deel van de klachten tegen hem ook betrekking had op zijn puriteinse ligging. Zo hadden de Ouddorpers geen waardering voor zijn puriteinse preekwijze, zijn afkeer van formuliergebeden en zijn puriteinse opvatting over de hellevaart van Christus. De conflicten liepen al snel zo hoog, dat de classis Brielle zich in 1622 genoodzaakt zag om hem van Ouddorp los te maken. Daarop gaven de Engelsen in Brielle te kennen Rushius wel als predikant te willen hebben. Wellicht was dat beter gegaan, maar de classis gunde hem geen tweede kans in haar ressort. Gelukkig voor hem wilde de gemeente van Sint-Anthoniepolder hem wel hebben. Zijn er in deze paragraaf vele voorbeelden van beïnvloeding genoemd, aan Rushius is te zien dat de Nederlandse Gereformeerde Kerk in haar geheel bepaald niet openstond voor het puritanisme. De invloed moest indirect en geleidelijk verlopen, anders had hij alleen maar een averechtse uitwerking.

84. Zie Los.

85. Howie, 530-531.

86. Zie Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 246-247.

7. Uitgevers

Onder de vele Britse geloofsimmigranten bevonden zich ook drukkers en uitgevers.⁸⁷ Het is te begrijpen dat zij de vrijheid en de mogelijkheden die het land van asiel hun bood, benutten om de in het land van herkomst verboden puriteinse boeken te vervaardigen. Deze lectuur was bestemd voor de Britten in de Nederlanden, voor het kleine aantal geïnteresseerde Nederlanders dat de Engelse taal machtig was, maar vooral voor het thuisfront. Uiteraard waren de smokkel naar en de verspreiding in Brittannië veel lastiger kwesties dan de productie. Toch is het de puriteinen in ons land gelukt om onvoorstelbaar grote hoeveelheden puriteinse boeken niet alleen veilig Brittannië binnen te loodsen, maar daar ook gedistribueerd te krijgen.

De Britse drukkers en uitgevers waren maar in minieme mate betrokken bij en derhalve geïnteresseerd in de verspreiding van puriteinse geschriften in het Nederlands. Vóór het laatste kwart van de zeventiende eeuw is het aandeel dat zij daarin hadden schier te verwaarlozen. George Waters, de latere diaken van de Engelse gemeente te Dordrecht,⁸⁸ gaf in 1611 het door Hexham vertaalde *De Conincklike wech tot den Hemel* van Thomas Tuke uit (?-1657).⁸⁹ De Pilgrim uitgever Brewster distribueerde in 1617 een gedeelte van de Nederlandse vertaling van het commentaar van Dod en Cleaver op de Tien Geboden.⁹⁰ In de periode van 1637 tot 1640 hebben puriteinse drukkers en uitgevers te Amsterdam wel een actief aandeel gehad in de productie en distributie van de in het Nederlands vertaalde puriteinse pamfletten met een politieke lading.

Met de uitgeversactiviteiten van Mercy (1618-1698), de weduwe van Joseph Bruyning, en van Steven Swart (1641-1683) kwam in Amsterdam iets meer leven in de Engelse betrokkenheid bij de verspreiding van puriteinse ideeën in de landstaal en vooral in de Nederlandstalige anti-Engelse politieke propaganda.⁹¹ De Nederlander Swart was met de Engelse Abigaël May (1642-1727) gehuwd en ging over naar de Engelse vluchtelingengemeente, waar hij zelfs tot diaken gekozen werd. Het echtpaar Bruyning behoorde tot de separatistische gemeente. Alle drie hebben zij hun uitgeversactiviteiten aangewend ten einde een fel anti-Engelse stemming te kweken. Alleen Mercy Bruyning heeft zich gedurende het tijdvak van 1677 tot 1688 samen met collega's ingezet voor de uitgave van zowel Nederlandse vertalingen van Engelse piëtistische geschriften als piëtistische werken van Nederlandse origine: zes in totaal, waaronder de eerste drie van Koelman

87. Sprunger, *Dutch Puritanism*, 70-76, 141-142 en 306-318; Sprunger, *Trumpets from the Tower*.

88. Briels, 543.

89. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 161.

90. *The Pilgrim Press*, 174.

91. Zie hiervoor en voor het volgende Hoftijzer.

als auteur en vertaler afkomstig waren. Dit laatste impliceert waarschijnlijk dat de publicatie van dat genre geschriften meer van Koelman dan van de Engelse is uitgegaan.

8. Geschriften

Zoals al aangegeven werd de Engelstalige puriteinse boekproductie van in ons land werkende Engelse drukkers en uitgevers ook door Nederlanders afgenomen. Vanzelfsprekend voorzagen dezen zich ook van in Engeland gedrukte, voornamelijk piëtistische puritanistica. Weliswaar was het aantal Nederlanders dat geschriften in het Engels kon lezen en dat in puriteinse werken geïnteresseerd was, zeer gering, maar degenen van wie dat gold, bezetten vaak belangrijke posten.

De gegevens die bekend zijn, scheppen het beeld dat er aanzienlijke aantallen Engelstalige puritanistica in de Nederlanden werden gelezen, vooral door gereformeerde piëtisten, maar ook wel door andere calvinisten. Hierbij moet niet vergeten worden dat de originele taal waarin puriteinse werken geschreven waren, behalve Engels Latijn kon zijn. Vooraanstaande nadere reformatoren als Voetius en Simon Oomius (1630-1706)⁹² verwijzen in hun oeuvre veelvuldig naar dat soort uitgaven. In de veilingcatalogus van de bibliotheek van Voetius worden ongeveer dertig Latijnse en zo'n 270 Engelse puritanistica genoemd, in die van de boekenverzameling van Udemans respectievelijk twintig en 57.⁹³ De advertenties voor bibliotheekaucties in de *Oprechte Haarlemsche Courant* laten zien dat Engelstalige boeken als een apart bestanddeel juist in de boekenverzamelingen van piëtistische predikanten als Henricus Domna (?-1672), Theodorus Sakerus (?-1688), Petrus Codde (?-1691), Enoch Bisschop (1636-1691) en Jacobus Koelman voorkwamen.⁹⁴ Een niet-piëtistische calvinist als Constantijn Huygens (1596-1687) had ook Engelstalige piëtistische puritanistica in zijn bezit, zij het dat het aantal beduidend minder was, namelijk drie.⁹⁵

De in Engeland uitgekomen puriteinse publicaties werden soms langs de meest onverwachte wegen de Republiek binnengebracht. Andries de Hu(y)bert (1588-?), secretaris van het Hof van Holland, die in 1630 een zuster van Teellinck zou trouwen en enkele jaren daarna geschriften van Paul Baynes (?-1617) zou overzetten, verzocht in een brief van 27 januari 1622 Huygens, die toen als lid van een diplomatieke missie in Londen verbleef,

92. Zie Exalto.

93. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 585-587.

94. *Oprechte Haarlemsche Courant*: 29 mei 1674, 26 oktober 1690, 13 augustus 1693, 22 augustus 1693 en 30 april 1695.

95. Bachrach, 25-26.

verscheidene puriteinse werken voor hem te kopen. Huygens voldeed aan dit verzoek en gaf het pakket mee aan een vriend, Philippe Burlamacchi, die deel uitmaakte van een Engels diplomatiek gezelschap dat via de Nederlanden naar de Palts ging.⁹⁶ Diplomatie als kanaal voor de overdracht van devotie!

Soms kon één boek heel wat teweegbrengen. Afgaande op wat Burs in zijn bestrijding van de Nadere Reformatie meedeelt, moet de Latijnstalige apologie van Robinson uit 1619 een enorme en door Burs betreurde invloed gehad hebben.⁹⁷

9. Hoogleraar

Van geen puritein in de Republiek is zo'n grote aantrekkingskracht en invloed uitgegaan als van Ames. Begin 1610 was hij naar aanleiding van een felle preek tegen het kaart- en dobbelspel onder studenten aan de universiteit te Cambridge ontslagen en was hij vervallen verklaard van zijn universitaire graden. Daarop week hij uit naar de Nederlanden. Hier was hij eerst van 1611 tot 1619 legerpredikant onder Horace Vere, de commandeur van de Engelse troepen in ons land en vriend van de puriteinen. Door zijn bestrijding van het remonstrantisme maakte hij zoveel naam, dat hij tijdens de Synode van Dordrecht mocht fungeren als adviseur van de voorzitter van die synode, Johannes Bogerman (1576-1637). Hoewel geen synodelid in de eigenlijke zin des woords heeft hij een niet geringe invloed gehad. Er was zelfs kans dat hij door de Engelse overheid gerehabiliteerd zou worden. Toen echter uitkwam dat hij een van zijn geschriften op de Leidse 'Pilgrim Press' had laten drukken, was het met die kans gedaan en bewerkte Carleton zelfs dat hij genoopt werd het veldpredikerschap op te geven. Bovendien stelde Carleton alles in het werk om te verhinderen dat Ames te Leiden de opvolger van de hoogleraar in de theologie Simon Episcopius (1583-1643) zou worden. Wel kon hij hier van 1619 tot 1622 op particuliere basis doceren onder Amsterdamse studenten. De kroon op zijn carrière was het hoogleeraarschap in de theologie, dat hij van 1622 tot 1633 aan de universiteit te Franeker mocht uitoefenen. Hij heeft daar – voor eigen waarneming zo goed als tevergeefs – met inzet van alle krachten getracht de universiteit en in het bijzonder het studentenleven te zuiveren van heersende religieuze en ethische wantoestanden. Tijdens zijn rectoraat van 1626 tot 1627 heeft hij van zijn positie gebruikgemaakt om onder de studenten een strenge tucht in te voeren, waarbij veel nadruk lag op een rigoureuze sabbatviering.⁹⁸

96. Strengholt, 56-68; Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 586-587.

97. Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 73, 78 en 80.

98. Sprunger, 'William Ames and the Franeker link'.

Als hoogleraar in de theologie had Ames een unieke mogelijkheid om de puriteinse vroomheid over te brengen op Nederlandse studenten. Dat de provincie Friesland rond het midden van de zeventiende eeuw een bolwerk van het gereformeerde piëtisme in de Nederlanden was, zal voor een groot gedeelte aan zijn invloed te danken zijn geweest. Evenmin zal hieraan vreemd geweest zijn dat veel Friese predikanten in diezelfde tijd Engelse piëtistische werken en met name preken vertaalden.⁹⁹

Overigens reikte Ames' uitstraling veel verder dan de genoemde provincie. Speciaal met het oog op hem stuurde Willem Teellinck zijn zoons Maximiliaan en – de tot dusver in de literatuur totaal onbekende! – Justus in 1624 vanuit Zeeland naar Franeker om theologie te studeren.¹⁰⁰ Voorts ondersteunden zij elkaars pogingen tot nadere reformatie. Juist in de periode waarin Ames als rector probeerde een hervorming aan de universiteit te Franeker door te zetten, liet Willem Teellinck drie van zijn reformatiegeschriften, waaronder zijn hoofdwerk, approberen door de Franeker theologische faculteit. Op deze wijze stelde Teellinck zich openlijk achter de zuiveringsacties van Ames. Het omgekeerde was ook het geval. Toen Teellinck in 1626 een voorontwerp van zijn hoofdwerk Ames ter beoordeling deed toekomen, zag de laatste hierin een mooie ondersteuning van zijn reformatiestreven. Ames liet het werk onder de titel *Christelijke Aensprake Aen Alle opsienderen van Gods Kercke ende rechte liefhebberen der waerhey*t bij de universiteitsdrukker verschijnen, hiermede zijn naam verbindende aan de Nadere Reformatie.¹⁰¹

De Zuid-Nederlandse geloofsvluchteling Frederik van Schurman, die zich na een jarenlang verblijf in Duitsland te Utrecht had gevestigd, verhuisde in 1623 naar Franeker, waar hij zich samen met zijn zoon Johan Godschalk (1605-1664)¹⁰² als student aan de universiteit liet inschrijven, vooral met de bedoeling om Ames' colleges te volgen. Zij waren respectievelijk de vader en de broer van de veelzijdig getalenteerde en internationaal befaamde Anna Maria van Schurman (1607-1678)¹⁰³, die eerst tot de kerkelijke beweging van de Nadere Reformatie behoorde, maar later overging tot het separatistische piëtisme van De Labadie.

Ook anderen, zonder uitzondering piëtisten, hebben invloed van Ames ondergaan. Onder hen waren predikanten zoals Schuttenius, die in een van zijn voorredenen Ames' definitie van theologie en de uitwerking hiervan prijst¹⁰⁴, Guilielmus Saldenus (1627-1694)¹⁰⁵, die zich aansloot bij Ames'

99. Op 't Hof, 'Puriteinse preken in Friesland'.

100. *Album Studiosorum Academiae Franekerensis*, 75, nrs. 2162-2163; Postma en Van Sluis, 696a.

101. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het nederlands, 1598-1622*, 497-498.

102. Zie Van Lieburg, 'Johan Godschalk van Schurman'.

103. Zie Van der Stighelen.

104. Op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius', 48.

105. Zie Van den End, 54.

visie op het geloof en diens ethiek aanpreeft¹⁰⁶, en Van Lodenstein, die op een van zijn catechisaties Ames' dogmatiek behandelde.¹⁰⁷ Kenmerkend voor het belang van de door hem uitgeoefende invloed is het dat tot hen juist ook professoren behoorden, zoals Voetius, die niet alleen bij zijn onderwijs het genoemde werk gebruikte, maar ook soms Ames' omschrijving van theologie overnam¹⁰⁸, en Matthias Nethenus (1618-1686)¹⁰⁹, die de editie van al Ames' werken in 1658 bezorgde.

De twee geschriften van Ames, die nog tijdens zijn leven in het Nederlands het licht hebben gezien, hadden betrekking op de remonstrantse kwestie. Ze werden na zijn overlijden gevolgd door twee andere werken, waarin zijn puriteinse positie in alle opzichten expliciet naar voren komt. De Westzaanse gereformeerde predikant Caspar van Wallendal (1624-1679) was in 1653 verantwoordelijk voor *Vyf Boecken van de Conscientie en haar gevallen*, Ames' ethiek, en Lodewijk Meijer (?-1681) produceerde in 1658 *Mergh Der Ghodtgeleerdtheidt*, Ames' dogmatiek. De eerste vertaling haalde vier drukken, de laatste twee. Van Wallendals vertaalarbeid was een kwestie van eensgeestesheid, die van de cartesiaan en vriend van Baruch Spinoza (1632-1677) Meijer voornamelijk van opdracht, met de opbrengst waarvan hij als student onder meer in zijn levensonderhoud kon voorzien, ook al zal hij zich goed in Ames' anti-scholastieke opzet hebben kunnen vinden. Hoezeer Ames gewaardeerd werd door Nederlandse theologen en ingang onder hen had gevonden, blijktbaar was er onder hen toch weinig animo om hun naam te verbinden aan de verbreiding van de congregationalistische gedachten onder het volk.

10. *Nederlanders in Engeland*

In het derde kwart van de zestiende eeuw hebben vele duizenden Zuid-Nederlanders omwille van hun – voornamelijk calvinistisch – geloof hun toevlucht in Engeland gezocht. Ten gevolge hiervan ontstonden in een behoorlijk aantal Engelse plaatsen Nederlandse vluchtelingengemeenten. Recent onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat de godsdienstige overtuiging van veel gereformeerde Zuid-Nederlandse immigranten grote openingen en wellicht zelfs sterke aanzetten tot piëtisme bezat.¹¹⁰

Het was voorspelbaar dat piëtistisch georiënteerde Zuid-Nederlanders, toen zij in Engeland via persoonlijke contacten en lectuur het puritanisme

106. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 632.

107. Trimp, 66 en 124.

108. Graafland, 'Voetius als gereformeerd theoloog', 18 en 21.

109. Zie Schneemelcher.

110. Vgl. Op 't Hof, 'Piety in the wake of trade', 250-252.

in zijn volle omvang leerden kennen, vooral onder de bekering van de puriteinse vroomheid zouden komen en dat ze daarvan beïnvloeding zouden ondergaan. Deze invloed is op diverse wijzen zichtbaar. De twee belangrijkste Nederlandse vertalers van piëtistische puriteinse geschriften uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw hebben beiden hun jeugd in een vluchtelingengemeente in Engeland doorgebracht. Vincent Meusevoet (?-1624), die nog in het Vlaamse Eeklo het levenslicht had aanschouwd, werd te Norwich opgevoed. Zelf getuigt hij in de opdracht van de door hem overgezette preken van Theodorus Beza (1519-1605) over het Hooglied, dat hij in die vluchtelingengemeente het kostelijke Woord des Heeren als het zaad van de nieuwe generatie heeft ontvangen. Wanneer hij precies de oversteek van Engeland naar de Noordelijke Nederlanden heeft gemaakt, is onbekend, maar op 1 september 1586 werd hij als letterenstudent te Leiden ingeschreven. In 1590 werd hij predikant in het Zuid-Hollandse Zevenhoven. Acht jaar later verwisselde hij deze plaats voor het Noord-Hollandse Schagen. Hier overleed hij in 1624. Hij schreef zelf geen enkel werk. Des te meer vertaalde hij echter: in totaal veertig geschriften. Van dit aantal waren er 31 met een uitgesproken piëtistische puriteinse aard.¹¹¹

Johannes Lamotius (?-1627) werd rond 1570 te Londen uit Zuid-Nederlandse ouders geboren. Van 1582 tot 1584 was hij leerling op de Latijnse school te Gent. Te Heidelberg studeerde hij van 1588 tot 1591. Vervolgens diende hij als predikant de gereformeerde gemeente van Giessen-Nieuwkerk (1592-1593), 's-Gravenzande (1593-1595), Kampen (1595-1604) en Den Haag (1604-1627). In totaal zette hij 24 piëtistische puritanistica in het Nederlands over. Hij had de moed om zich als Zuid-Hollands predikant op het punt van de sabbatbeschouwing en -praktijk, tegen de strekking van diverse Zuid-Hollandse synoden in, openlijk aan de zijde van de – toentertijd uitsluitend – Zeeuwse verdedigers van de puriteinse visie en praktijk te scharen.¹¹²

Timotheüs van Vleteren (?-1641), die te Sandwich uit Zuid-Nederlandse ouders geboren was, deed als predikant van de Nederlandse gemeente te Londen in 1628 diverseren van zijn vroegere collega's in de Nederlanden exemplaren van Arthur Hildersams puriteinse uitleg van Johannes 4 toekomen en liet deze uit naam van hen smeken om andere geschriften het licht te doen zien.¹¹³

De laatste in Engeland geboren vertaler wiens voorgeslacht uit de Zuidelijke Nederlanden kwam, was Mattheüs du Bois. Rond 1620 werd hij te Norwich geboren. Vóór zijn twintigste is hij met zijn vader overgekomen naar Haarlem. In 1680 kwam van hem een bloemlezing van merendeels aan

111. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 441-455.

112. Ibidem, 423-437.

113. Grell, *Dutch Calvinists*, 60.

Engelse puriteinen ontleende en door hem vertaalde gezegden uit: *Annotatien*. Er volgden twee herdrukken: 1686 en 1691.¹¹⁴

Het toppunt van beïnvloeding vond plaats tijdens het langdurige verblijf van Willem Teellinck in Engeland, namelijk van 1603 tot 1606.¹¹⁵ Nadat Teellinck op 28 september 1603 te Poitiers tot doctor in de beide rechten gepromoveerd was, is hij huiswaarts gekeerd. Lang heeft hij niet in zijn ouderlijke woning vertoefd, want in datzelfde jaar stak hij de Noordzee over. Of dat zijn opzet was, valt niet uit te maken, maar direct of vrij snel na zijn aankomst in Engeland kwam hij terecht in de onmiddellijke omgeving van Hildersam, een van de meest vooraanstaande leiders der puriteinen, die in die tijd het predikambt te Ashby de la Zouch vervulde. Tijdens een gezamenlijke biddag, waarop Hildersam en in zijn gevolg Teellinck, John Dod en andere puriteinen vergaderd waren, maakte de Nederlander een bekerings-belevenis mee, die zijn hele verdere leven bepaald heeft. L.F. Groenendijk heeft de zeer aannemelijke suggestie gedaan om bij die bewuste biddag te denken aan een van de bijeenkomsten die door zo'n dertig puriteinse predikanten – onder wie Hildersam en Dod – in januari 1604 werden gehouden ter voorbereiding van de Hampton Court-conferentie, waarop aan koning Jacobus I werd gevraagd om verdere zuivering van de Anglicaanse Kerk.¹¹⁶ Dit verzoek staat bekend als de *Millenary Petition*, omdat zo'n duizend geestelijken een scala van concrete voorstellen tot kerkelijke hervorming aan de koning deden.

In de puriteinse kring om Hildersam zal Teellinck Martha Greendon hebben leren kennen. Die kennismaking zal al heel snel uitgegroeid zijn tot echte en diepe liefde, want op 26 september 1604 ging hij met haar te Zierikzee in ondertrouw. Daar de huwelijksvoltrekking zelf niet hier plaatsvond, is het uiterst waarschijnlijk dat het paar in Engeland is getrouwd.

De Millenary Petition had een averechtse uitwerking. Niet alleen ging de koning niet op de voorstellen in, maar hij liet de standvastige ondertekenaars uit hun ambt zetten. Voor Hildersam viel die fatale datum op 24 april 1605. Had Teellinck tot op dat moment deel uitgemaakt van Hildersams gemeente, diens afzetting was voor hem reden om naar elders te vertrekken. Zeer waarschijnlijk was hij toen reeds in contact gekomen met de puriteinse student in de theologie William Whately (1583-1639) en heeft die hem uitgenodigd om in diens ouderlijke woning te Banbury te komen logeren. Hoe het ook zij, Teellinck heeft bijna driekwart jaar te Banbury vertoefd. Deze plaats¹¹⁷ was een broeiest van puritanisme, dat in standgehouden en ver-

114. Alblas, 'Mattheüs du Bois'.

115. Zie over Teellinck Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 494-508, 567-568 en 620-622; Op 't Hof, De Niet en Uil, *Willem Teellinck in handschriften*.

116. Groenendijk, 'De oorsprong van de uitdrukking "nadere reformatie"'.
117. Zie voor het volgende Blankenfeld.

sterkt werd door het in door-de-weekse kerkdiensten voorgaan van door particulieren bezoldigde *lecturers*. Vier van die *lecturers*, met wie Teellinck nauw contact heeft gehad, waren Whately, Dod, Cleaver en John Lancaster. De eerste, die uit Banbury afkomstig was, functioneerde direct na zijn studietijd al vanaf 1605 in zijn vaderstad als *lecturer*. De andere drie deden dit in datzelfde jaar na hun afzetting als gewoon predikant van omliggende plaatsen.

Was Teellinck door al het gebeurde in Engeland al geheel ingewonnen voor het puritanisme, aan zijn verblijf te Banbury heeft hij nog twee zaken in het bijzonder te danken. In de eerste plaats maakte de gezinsgodsdienst die hij daar aantrof en van nabij meemaakte, zo'n indruk op hem dat hij sindsdien een bezielde propagandist daarvan was. In de tweede plaats was er de nog veel belangrijker zaak dat hij toen begeerte tot het predikamt kreeg. Aangezien hij zelf met deze roepingsgevoelens niet in het reine kon komen, heeft hij ze voorgelegd aan het oordeel van de genoemde puriteinse predikers. Nadat zij hiervoor een vasten- en biddag gehouden hadden, maakten zij hem als hun gevoelen bekend dat de roeping van de Heere was en dat Hij hem tot een zegenrijke ambtsbediening zou brengen. Daarop is Teellinck begin 1606 huiswaarts gekeerd en theologie in Leiden gaan studeren. Zijn kennis van de theologie was al zo groot, dat hij slechts drie maanden over die studie gedaan heeft. Eind 1606 werd hij gereformeerd predikant te Haamstede en Burgh en in 1613 in de Zeeuwse hoofdstad Middelburg.

Teellinck was tijdens zijn verblijf in Engeland zo'n vurige aanhanger van het piëtistische puritanisme geworden, dat hij zijn hele verdere leven en derhalve ook zijn hele predikantschap gegeven heeft aan de bevordering van de puriteinse vroomheid in eigen land. Dankzij hem is bijvoorbeeld zijn oudste broer Eeuwout compleet voor de Engelse vroomheid ingewonnen¹¹⁸ en is ook de spil van de Nadere Reformatie, Voetius, sterk op het puritanisme georiënteerd geraakt en gebleven.¹¹⁹ Onder invloed van Willem Teellinck hebben Udemans en De Swaef puriteinse inzichten gekregen.¹²⁰ In het geval van Eeuwout Teellinck, Udemans en De Swaef waren persoonlijke contacten het middel. Bij Voetius speelden de pennevruchten – de vertalingen in het bijzonder – van Willem Teellinck de beslissende rol.

Het is kenmerkend voor zijn geestelijke levensgang en ligging dat de eerste en de vierde publicatie die van Willem Teellinck het licht zagen, door hem vertaalde piëtistische puriteinse werken betroffen. In 1607 verscheen *Een Dialogue, Oft t'samen-sprekinghe vanden Staet van een Christen mensche. Vergadert door M. Perkins, uyt de lieflicke ende wel-smakende Schrif-*

118. Op 't Hof, *Eeuwout Teellinck*, 70-76.

119. Op 't Hof, 'Gisbertus Voetius'.

120. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, resp. 620 en 492-493.

ten van M. Tindal, ende Bradfort van de vader van het piëtistische puritanisme, William Perkins¹²¹. Teellincks eersteling werd direct een succes. Zij werd vier keer herdrukt: 1617, 1619, 1655 en 1657. Teellincks tweede overzetting betrof een manuscript van Whately, dat nooit in de originele taal gepubliceerd is: een unicum! Het kwam in 1609 uit onder de titel *Corte Verhandelinghe van de voornaemste Christelicke oeffeninghen* en werd in 1649 en 1658 herdrukt. Uit de voorrede van dit werkje blijkt dat Teellinck via briefwisseling in nauw contact met Whately gebleven is en dat hij behalve dit manuscript nog meer (manuscripten of publicaties) van zijn Engelse hartsvriend heeft ontvangen. Als deze vertaling een boekhandels-succes werd, wilde hij die andere stukken ook laten uitkomen. Aangezien het tijdens zijn leven bij één druk bleef, zijn de Whately-stukken blijven liggen. Vier jaar na zijn overlijden in 1629 kwamen ze alsnog het Nederlandse lezerspubliek onder ogen: *Cana Galileæ, oete Houwelijckx Predicatie ... noch Een Gulden Cleynoot/ behelsende twaelf Christelijcke Plichten om de ziele van een Christen in wendich te vercierem*. Het bleef bij één druk.¹²²

Whately was niet de enige persoon in Engeland met wie Teellinck in zijn predikantenperiode contact bleef houden. Tijdens zijn eerder vermelde verblijf in Engeland was hij geestelijk bevriend geraakt met de in Londen woonachtige Zuid-Nederlander Jacob Cole (1563-1628), die van 1624 tot 1628 ouderling van de Nederlandse gemeente daar zou zijn.¹²³ Aan deze droeg hij in 1623 een van zijn belangrijkste werken op: *Sleutel der devotie*.

In de jaren twintig heeft Teellinck minstens één keer het Woord in de Londense gemeente bediend. Deze preek is in 1626 uitgegeven en heeft een uitgesproken piëtistische inhoud: *Christi Waerschouwinge, Om voor te comen Het weeren van onsen Candelaer uyt zyne plaetse*. Uit Teellincks dedicatie aan de ambtsdragers van die gemeente komt naar voren dat hij deze gemeente zeer hoogschat. Hij ziet in haar een middel voor een nadere reformatie van de Nederlandse kerk. Omgekeerd stond Teellinck in hoog aanzien bij de kerkenraad van de Londense gemeente.¹²⁴ Met het oog op een vacature vroeg deze in 1627 Teellinck om advies en dacht zij er zelfs – tevergeefs – aan om hem te beroepen. Zij beriep twee door Teellinck aanbevolen predikanten, die geestverwanten van hem waren. Dankzij intensieve bemiddeling van Willem en zijn zoon – tevens collega – Maximiliaan gelukte het de Londense beroepingscommissie om de tweede kandidaat, Van Vleteren, het beroep te laten aannemen.

121. Zie Beward.

122. Op 't Hof, *Bibliografische lijst*, 27-29, 31-32 en 118.

123. Grell, *Dutch Calvinists*, 259.

124. Zie voor het volgende *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, III, 1333-1349 en 1359-1360.

Na het overlijden van Willem in 1629 nam Maximiliaan de plaats van zijn vader als vertrouweling van de Londense kerkenraad in.¹²⁵ Bij een vacature in 1631 gingen de gedachten van de laatste allereerst naar Maximiliaan uit. Toen deze eind 1644 of begin 1645 in Londen was, beloofde hij de kerkenraad ervoor te zorgen dat een student de vacatures van de gemeenten te Canvey Island en Maidstone zou vervullen. Ten gevolge hiervan bezette zijn broer Johannes (?-1674)¹²⁶ de laatste predikantsplaats van 1645 tot 1646. Dat de Londense kerkenraad Maximiliaan als een waardige opvolger van zijn vader zag, is niet verwonderlijk. Deze oudste zoon van Willem was congeniaal met hem en evenzeer puriteins beïnvloed als hij. Maximiliaan studeerde onder Ames. Dat dit niet zonder gevolg bleef, blijkt uit de eerste gemeente van Maximiliaan: de Engelse gemeente van Vlissingen. Zijn broer Johannes lag in dezelfde lijn. Na zijn ambtsbediening te Maidstone, werd hij voor een jaar predikant van de Engelse gemeente te Middelburg.

De latere professor in de theologie te Aberdeen, John Forbes, kwam in 1619 te Middelburg onder invloed van Willem Teellinck, terwijl een jaar later de bekende puritein Thomas Gataker (1574-1654) in het kader van zijn van 13 juli tot 14 augustus durende rondreis door de Nederlanden Teellinck in Middelburg opgezocht heeft. De gevolgen van deze vluchtige ontmoeting zijn indicatief voor de wederzijdse nauwe betrekkingen. Gataker droeg in 1621 en 1622 zorg voor de uitgave van Engelse vertalingen van twee geschriften van Teellinck, terwijl hij zonder een hiervan een eigen werk niet persklaar zou hebben gemaakt en zou hebben laten uitkomen. Waarschijnlijk heeft Teellinck op zijn beurt er weer voor gezorgd dat dit geschrift van Gataker door zijn Gorinchemse collega Spiljardus in het Nederlands werd overgezet.¹²⁷

Het gebeurde regelmatig dat Nederlandse studenten in de theologie hun studie afsloten met een reis naar Engeland met de bedoeling het puriteinse klimaat van nabij mee te maken. Mannen als Schuttenius en Sand, die elk tientallen puriteinse overzettingen produceerden, hebben tijdens zo'n reis hun vertaalinspiratie opgedaan. Voordat Schuttenius als predikant van Oldemarkt, IJsselham en Paaslo begin 1620 bevestigd werd, maakte hij een reis naar Engeland. Volgens eigen zeggen is hij direct na weerkomst begonnen aan zijn vertaling van Bayly's geschrift: *De practycke ofte Oeffeninghe der Godtzaligheydt/ Leerende een Christen Menschel hoe hy in sijn wandel van sijn gantsche leven Godt behagen mach* (1620). Dit werk is de meest verkochte en gelezen vertaling in de zeventiende eeuw geweest. Er kwamen niet minder dan zo'n vijftig edities uit.¹²⁸ Een absoluut record!

125. Ibidem, 1502, 1941, 1975-1976 en 2008.

126. Zie Brienens, 'Johannes Teellinck'.

127. Op 't Hof, 'Johannes Spiljardus', 40.

128. Op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius', 41.

Min of meer gelijktijdig met Schuttenius bezocht Sand Engeland. Deze had zijn studie achter de rug en was nog niet aan een gemeente verbonden. Tijdens zijn verblijf te Engeland had hij te Londen predikant John Denison (?-1629) leren kennen, wiens godsvrucht en voorbeeldige ambtsbediening een onuitwisbare indruk op hem maakten. Die indruk prikkelde hem om, in de Nederlanden teruggekomen, een van 's mans geschriften in het Nederlands te vertalen. Zo kwam in 1623 op de markt: *Eene Drie-voudige Resolutiel seer nootwendich ter Salicheydt. Beschrijvende Der Aerden Ydelheyt Der Hellen Schricklijcheyt Des Hemels gelucksalicheyt*. Hoewel deze publicatie niet zo succesvol was als Schuttenius' eersteling, werd zij toch nog vijfmaal herdrukt.¹²⁹

Andere theologische studenten vertrokken naar Engeland met de bedoeling daar een tijd lang ten huize van godzalige puriteinse predikanten te worden ingewijd in de geheimen van de pastorale theologie. Samuel Clarke (1599-1683) noemt in zijn biografie van Gataker de namen van tien buitenlanders die van Gataker zulk onderwijs hebben genoten. Onder hen bevinden zich ook diverse Nederlanders. Het is J. van der Haar geweest die in een artikel de aandacht op dit opmerkelijke en uiterst interessante gegeven heeft gevestigd.¹³⁰ De namen zoals ze bij Clarke voorkomen, zijn fonetisch gespeld. Het vereist enige inventiviteit om achter de identiteit te komen.

De eerste naam luidt 'Thylein'. Van hem wordt verteld dat hij de latere predikant van de Nederlandse gemeente te Londen was. Dit maakt het absoluut zeker dat die naam staat voor Willem Thilenus (?-1638), die van 1624 tot 1638 in de bedoelde gemeente het Woord bediende. Verder wordt bericht dat zijn weduwe een van hun kinderen met hetzelfde doel naar Gataker bracht, slechts veertien dagen vóór diens heengaan op 27 juli 1654. In de literatuur wordt deze zoon vereenzelvigd met de latere predikant te Middelburg, Johannes Thilenus, met wie de puritein Quick zo'n geestelijke band had. Dit is evenwel onmogelijk, omdat Johannes reeds in 1652 predikant te Koudekerke was geworden. Toch zal ook Johannes onderricht van Gataker hebben ontvangen, want Quick bericht van hem dat hij, die in 1627 te Londen het levenslicht had aanschouwd, na zijn studie onder Voetius voor een periode van één à twee jaar naar zijn vaderland terugkeerde, ten einde daar van veel toonaangevende puriteinen het preken te leren.¹³¹

De derde naam is 'And. Demetrius' en heeft betrekking op Andreas Demetrius (1619-1687), die in 1648 te Hontenisse in het ambt bevestigd werd. Bij de vierde naam, 'Hornbeck', wil Van der Haar aan de latere bekende professor Johannes Hoornbeeck denken. Dit lijkt mij echter te

129. Heijting, 125; Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1623-1632*.

130. Van der Haar, 'Nederlandse theologen onder Engelse puriteinen'; vgl.: Grell, *Dutch Calvinists*, 58-59.

131. Nuttall, 'English Dissenters in the Netherlands 1640-1689', 38.

mooi om waar te zijn. Naar mijn mening gaat het hierbij om zijn gelijknamige neef (?-1668), die in 1635 te Grijskerke in het ambt bevestigd werd en van 1645 tot aan zijn overlijden in 1668 de Vlissingse gemeente diende. Achter de vijfde naam, 'Rich', zit volgens mij Arnoldus de Rijcke (?-1665), die in 1638 te Aagtekerke zijn ambtelijke loopbaan begon en die met zijn overlijden als Middelburgs predikant afsloot. In de zesde naam, 'Swerd', lees ik Jacobus Sweerd (1610-1646), die in 1633 predikant te Hoek werd. De zevende naam, 'Wittefrangel', identificeert Van der Haar terecht met de bekende latere Amsterdamse predikant en nader-reformatorische gezinsethicus Petrus Wittewrongel. Zijn aanwezigheid bij Gataker verklaart waarom zijn imponerend werk *Oeconomia christiana* grotendeels op puriteinse bronnen steunt.¹³² De negende naam spreekt voor zichzelf: 'George de Mey'. Na zijn theologische studie te Leiden ging George de Mey (1630-1712) in het gevolg van het gezantschap van Jacob Cats (1577-1660), Gerard Schaap en Paulus van de Perre (?-1653) naar Engeland. Deze reis duurde van december 1651 tot juli 1652. In 1657 werd hij predikant te Leidschendam.

Gataker was niet de enige puritein die privé toekomstige dienaren des Woords opleidde. Richard Blakerby en John Cotton (zie ook Ziff) deden evenzo. Ook zij hebben Nederlandse studenten onder hun pupillen gehad. Van Willem Thilenus is bekend dat hij niet alleen van Gataker, maar ook van Blakerby onderwijs heeft ontvangen.¹³³ Dit geldt tevens van Jonas Proost.¹³⁴ Hij diende eerst de Engelse staatskerk, was daarna predikant van de Nederlandse gemeente te Colchester en stond vervolgens van 1655 tot 1667 in die van Londen. Als studenten van Cotton komen twee andere personen in aanmerking. De eerste is Petrus Gribius. Na zijn studie onder Ames te Franeker, waar hij een jaargenoot van Maximiliaan Teellinck was, vertrok hij naar Engeland, waar hij enige tijd bij Cotton verbleef.¹³⁵ In 1633 trad hij in het huwelijk met Maximiliaans zuster Johanna. In 1642 werd hij predikant van de Engelse gemeente te Middelburg. De tweede persoon is Timotheüs van Vleteren, die in 1628 bleek te corresponderen met Cotton.¹³⁶

Nog in het laatste kwart van de zeventiende eeuw was zo'n reis naar Engeland in gebruik. De Vlissingse apotheker Bartholomeüs Reyniersen (1626-?)¹³⁷ was geheel onder het beslag van het piëtistische puritanisme. Uit deze sfeer vertaalde hij in het tijdvak tussen 1659 en 1665 drie werken. Toen zijn zoon Petrus (1660-1724) theologie wilde gaan studeren, stuurde

132. Groenendijk, *De nadere reformatie van het gezin*.

133. Grell, 'From Uniformity to Tolerance', 20.

134. Grell, *Dutch Calvinists*, 59.

135. Sprunger, *Dutch Puritanism*, 193.

136. Grell, *Dutch Calvinists*, 60.

137. Zie Op 't Hof, 'Een apotheker in tweeërlei zin'.

hij hem in de tweede helft van de jaren zeventig niet aan het eind, maar zelfs aan het begin van de studie naar Engeland.¹³⁸

Johan Vermuyden (1595-1669) is een voorbeeld van een niet-theoloog die in Engeland onder de bekering van het puritanisme kwam en die, terug in eigen land, de inzichten hiervan uitdroeg. In 1621 was hij met zijn oom Cornelis Vermuyden (?-1656) de Noordzee overgetrokken om de laatstgenoemde bij te staan bij diens inpolderingswerkzaamheden in Engeland. Hier heeft Johan vele jaren gewoond. Dat dit verblijf hem geestelijk niet onberoerd heeft gelaten, wijzen zijn pennenvruchten uit. In 1657 kwam van zijn hand een verbeterde versie van het door Lamotius vertaalde *Een Spieghel der Barmhertigheydt* van William Cowper (1568-1619) uit, in 1670 gevolgd door een herdruk. In 1658 liet hij een compilatie uit werken van puriteinse auteurs, voornamelijk Daniel Dyke (?-1614), verschijnen.¹³⁹

Een veel bekendere voorganger van Vermuyden was Cats. In de zomer van 1602 bezocht deze de universiteiten van Oxford en Cambridge. In deze tijd leerde hij de Engelse taal en zat hij onder het gehoor van de vader van het Engelse piëtistische puritanisme, Perkins. Hoewel hij niets ondernomen heeft om de puriteinse inzichten in ons land uit te dragen, heeft de puriteinse vroomheid hem nooit meer losgelaten. Op bepaalde onderdelen van zijn huwelijksethiek blijkt hij afhankelijk te zijn van William Gouge (1578-1653), Henry Smith (?-1591, zie ook Jenkins) en Thomas Gataker. Aan het eind van zijn leven las hij op zondag bij voorkeur werken van onder anderen Hall en Cowper.¹⁴⁰

11. Vertalingen

Hoe belangrijk de persoonlijke contacten zowel in Engeland als in de Nederlanden en puriteinse werken in de originele taal als puriteinse beïnvloedingskanalen voor de Nederlanden ook waren, ze werden verreweg in de schaduw gesteld door de vertalingen. Uiteraard is het in veel gevallen slechts bij één editie gebleven, maar het is toch opmerkelijk en tekenend voor de langs deze weg uitgeoefende invloed, dat het merendeel van de overzettingen herdrukt werd. De absolute topper is Bayly's geschrift met zo'n vijftig edities.

Er bestaan bibliografische lijsten waardoor het mogelijk is om bij benadering het totale aantal vertalingen, zowel eerste drukken als heruitgaven, te schatten. Van der Haar heeft de wetenschap zeer aan zich verplicht door een lijst van in het Nederlands vertaalde Engelse theologische werken samen te stellen.¹⁴¹ Helaas ontbreekt hierin een chronologisch register. Dit manco

138. Vrolijkert, 188.

139. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 205 en 629.

140. Ten Berge, 24 en 180; Carter, 'Marriage Counselling', 97, 105 en 117.

141. Van der Haar, *From Abbadie to Young*.

is enigermate ondervangen door F.A. van Lieburg, die de daarin vermelde boekproductie per 25 jaar heeft geteld en het resultaat hiervan – uitgesplitst naar eerste edities en herdrukken – in een tabel en een grafiek heeft ondergebracht.¹⁴² Volgens zijn telling zouden er tot aan de achttiende eeuw 524 eerste drukken en 537 heruitgaven het licht hebben gezien. C.W. Schoneveld levert overzichten van alle mogelijke uit het Engels vertaalde geschriften uit de zeventiende eeuw, onder andere een chronologisch.¹⁴³ Een prettige omstandigheid daarbij is dat hij de vertalingen rubriceert, zodat een vergelijking met de gegevens van J. van der Haar en van F.A. van Lieburg mogelijk is. Hij komt tot 425 eerste drukken en 364 heruitgaven.¹⁴⁴ De vier gevonden totalen zijn enigszins geflatteerd. Van der Haar en Schoneveld hebben beiden immers alle theologische werken in hun lijst opgenomen, dus niet uitsluitend de stichtelijke. Aan de andere kant is de grote meerderheid van de overzettingen piëtistisch van aard, zodat de verschillen niet al te groot zijn.

Er bestaat nog een andere onderzoeksbron. In het kader van de Stichting Studie der Nadere Reformatie wordt onder de bezielende leiding van F.W. Huisman hard gewerkt aan het vullen van het digitale bibliografische bestand *Pietas*. Hiermee wordt beoogd het leveren van een zo compleet mogelijke bibliografische en inhoudelijke beschrijving van alle drukken van alle Nederlandstalige piëtistica zoals die zowel in openbare als in particuliere bibliotheken worden aangetroffen. Een van de onderdelen daarvan betreft de Nederlandse vertalingen van puriteinse werken. De meerwaarde van *Pietas* is dat hierin (drukken van) puritanistica in het Nederlands worden beschreven die men in de genoemde bibliografische bronnen tevergeefs zoekt en dat hierin alle mogelijke uitgebreide registers zullen voorkomen.

Het initiële karakter van *Pietas* stond het op het moment van het persklaar maken van deze tekst niet toe dat bestand hier echt te verwerken. De gestage uitbreiding en verdere vulling daarvan staan er evenwel borg voor dat het na het verschijnen van deze tekst voor iedere serieuze onderzoeker raadzaam is *Pietas* als onderzoeksbron te consulteren.¹⁴⁵

De plezierige omstandigheid doet zich voor dat er diepgaand onderzoek is gedaan naar het precieze aantal vertaalde puritanistica tot en met 1632.¹⁴⁶ Vergelijking van de totalen uit dit onderzoek met de reeds genoemde getal-

142. Van Lieburg, 'Piëtistische lectuur'.

143. Schoneveld, 163-264.

144. Deze getallen zijn resultaat van mijn eigen telwerk: Op 't Hof, 'Geïmporteerde vroomheid?', 105.

145. Wie dit wil doen, dient zich met Huisman in verbinding te stellen; Drs. F.W. Huisman, Universiteitsbibliotheek Leiden, Postbus 9501, 2300 RA Leiden; E-mail: f.w.huisman@ssnr.nl

146. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622 en 1623-1632*; Op 't Hof, 'Een vergeten piëtistisch puriteins geschrift'.

len resulteert in een factor waarmee de cijfers van J. van der Haar en Schoneveld omgerekend kunnen worden. De getallen die hieruit tevoorschijn komen, zullen een zo nauwkeurig mogelijke benadering van de historische aantallen zijn. Vóór 1633 zijn er welgeteld 92 eerste edities en 70 herdrukken van puritanistica in het Nederlands verschenen, waarvoor 21 vertalers verantwoordelijk waren. De boek aantallen over dezelfde periode bij Van Lieburg – de periode van 1625 tot 1632 is naar rato berekend – zijn 122 en 93 en bij Schoneveld 109 en 69. De laatste is derhalve betrouwbaarder dan de eerste. Ter zake van de eerste categorie bedraagt het negatieve verschil bij Van Lieburg 24,59% en bij Schoneveld 15,60% en ter zake van de tweede categorie respectievelijk 24,73% en 1,45%, waarvan het laatste zelfs positief is. Omgerekend zouden volgens Van Lieburg in totaal 395 eerste drukken en 404 heruitgaven verschenen zijn en volgens Schoneveld respectievelijk 359 en 369. Gezien de grotere betrouwbaarheid van de laatste kunnen diens omgerekende aantallen aangehouden worden. Het totale aantal in het Nederlands vertaalde puriteinse edities tot 1700 komt hiermee op 728.

De omvang van de invloed werd niet alleen bepaald door het aantal edities, maar evenzeer door de hoogte van de oplagen. In hoeveel exemplaren werd een boek uitgegeven? De oplagen van het soort lectuur waartoe de bedoelde vertalingen behoren, schommelden in de zeventiende eeuw gemiddeld tussen de 1000 en 1500 exemplaren. Wordt de ondergrens aangehouden, dan leert een eenvoudig rekensommetje dat er in totaal 728.000 exemplaren zijn gedrukt. Gezien het aantal heruitgaven hoeft men niet te rekenen met een groot percentage onverkochte boeken. Dit impliceert dat er in het ongunstigste geval heel wat meer dan een half miljoen exemplaren in de circulatie zijn geweest en gezien de aard van het koperspubliek ook gelezen zijn. Dat totaal mag tegenwoordig niet zo opzienbarend zijn, voor de zeventiende eeuw is het spectaculair.

Het zou wel uitzonderlijk zijn als de frequentie van uitgave gedurende de hele eeuw gelijk zou zijn gebleven. Dit is dan ook niet geval. Schoneveld heeft het zeventiende-eeuwse materiaal van J. van der Haar per jaar uitgesplitst naar eerste drukken en herdrukken, met het volgende resultaat. Tot en met 1648 verschenen gemiddeld drie à vier eerste drukken en twee herdrukken per jaar. In de periode van 1649 tot 1654 stegen deze aantallen tot zeven à acht nieuwe vertalingen en vijf à zes herdrukken, terwijl zij in het tijdvak van 1655 tot 1661 de top bereikten met jaarlijks vijftien eerste drukken en twaalf herdrukken. Gedurende de rest van de eeuw waren dat drie à vier eerste edities en twee à drie herdrukken, behalve in de periode van 1662 tot 1671, toen er jaarlijks zes à zeven herdrukken verschenen. Het is voor iedereen die iets van geschiedenis afweet duidelijk dat de forse toename in het tijdvak tussen 1649 en 1661 alles te maken heeft met de regering van Cromwell in Engeland. Toen bloeide het puritanisme als nooit

tevooren en nooit daarna. De terugval van de nieuwe vertalingen na 1661 is het gevolg van officiële Engelse maatregelen, zoals de *Licensing Act* van 1663, waarbij de publicatie van puritanistica in Engeland onmogelijk werd gemaakt. Tevens speelde het stadhouderloze tijdperk in ons land een rol van betekenis. De opbloei van de herdrukken gedurende de jaren 1662 tot 1671 toont aan dat de vraag naar dit soort lectuur gedurende het eerste decennium na 1661 zich niet door politieke gebeurtenissen en omstandigheden liet onderdrukken.

Het genoemde onderzoek naar de periode tot 1633 stelt in staat om het beeld over de eerste decennia te corrigeren en te preciseren. Het jaargemiddelde van de eerste edities blijkt 2,6 te zijn en dat van de herdrukken precies twee. Het overzicht van de jaartotalen laat zien dat het jaargemiddelde van de nieuwe vertalingen tot en met het jaar 1617 twee bedraagt. Voor wat de herdrukken in dit tijdperk betreft vallen twee dingen op. Het jaar 1604 kent het record-aantal van acht. Dit heeft wellicht te maken met de troonsbestijging van Jacobus I in 1603 en met de Hampton Court-conferentie in 1604. In de tweede plaats bezetten de jaren 1607 en 1608 de tweede plaats met ieder vijf herdrukken. Bij de nieuwe edities geeft het jaar 1618 het record van 6 te zien. Het luidt een periode van een hoge verschijningsfrequentie in, die elf jaar duurt. Het jaargemiddelde is dan niet minder dan precies vier. Onmiskenbaar is deze ontwikkeling het gevolg van de openlijke keuze die Maurits in 1617 voor de contra-remonstranten deed en van de daaruit voortvloeiende Synode van Dordrecht. Evenals bij de Nederlandse gereformeerde piëtistica blijkt hier dat de remonstrantse twisten een grote belemmering voor de uitgave van stichtelijke lectuur vormden. De predikanten hadden hun handen vol aan die controverse. Toen echter de strijd in het voordeel van de contra-remonstranten beslist was, konden de piëtisten onder hen de vrijgekomen tijd en energie besteden aan de productie van stichtelijke lectuur, hetzij in vertaling, hetzij in origineel. De hoge verschijningsfrequentie van nieuwe overzettingen ging ten koste van die van herdrukken. Over de periode van 1618 tot 1632 is het jaargemiddelde slechts 1,6.

In de periode tussen 1598 en 1632 zijn 21 vertalers actief geweest. Dit geeft een jaargemiddelde van 0,6. Omgerekend over de periode van 1598 tot 1699 brengt dat het totale aantal vertalers op 61. Zoals te verwachten waren vertalers voor het overgrote merendeel predikant of theoloog. Van de genoemde 21 behoorden zestien tot deze categorie. Onder de overige vijf zitten twee militairen, twee schoolmeesters en één koopman. Ruwweg is de verhouding 3:1. Gemeten naar de vertaalproductie is het verschil tussen beide groepen veel groter. De vijf 'leken' hebben slechts zeven van de in totaal 92 overzettingen geleverd. De verhouding tussen beide categorieën in het licht van het aantal edities loopt nog veel verder weg: van de in totaal 162 slechts acht! Voor wat de rest van de eeuw betreft ziet het er naar uit dat

de eerste verhouding ongewijzigd blijft, dat het verschil in vertalingen iets minder is en dat het verschil in edities behoorlijk minder is. De beroepen van de overige vertalers vertonen dan ook een gevarieerder beeld.

Vanzelfsprekend varieert de productiviteit van de vertalers sterk. Er zijn personen die slechts één overzetting op hun naam hebben staan, maar er zijn ook vertalers die tientallen geschriften bewerkt hebben. De topproductie staat op naam van Meusevoet: in totaal 31 geschriften met een uitgesproken piëtistische puriteinse aard. Op enkele traktaatjes na maakte hij het hele oeuvre van de puritein Perkins, die toentertijd een van de meest invloedrijke theologen uit Europa was, toegankelijk voor het Nederlandse lezerspubliek. Als vertaler van puritanistica was hij erg succesvol. Op dit moment zijn er niet minder dan 91 edities bekend. Het is voor een belangrijk deel aan hem te danken dat het piëtistische puritanisme in al zijn onderdelen in de Nederlanden inburgerde.

Tweede op de kwantitatieve ranglijst staat Koelman. Hij heeft slechts een paar werken minder dan Meusevoet vertaald.¹⁴⁷ Maar het totale aantal drukken hiervan bedraagt net iets meer dan de helft van die van Meusevoet. Hierbij dient wel bedacht te worden dat een vergelijking tussen de omvang van beider vertalingen over het algemeen in het voordeel van Koelman uitvalt. Nummer drie op de lijst is Lamotius, die 24 piëtistische puritanistica in het Nederlands overzette, waaronder bijna het gehele oeuvre van de Schot Cowper. Ook van zijn vertalingen zijn vele herdrukken verschenen. Op Lamotius volgt Sand. Hij heeft zestien vertalingen geproduceerd. In doorsnee waren zijn overzettingen erg succesvol. Ze kennen althans vijftig edities.

Sommige vertalers kenden een auteursgerichtheid: De Huybert op Baynes; Koelman op Binning, Goodwin en Christopher Love (1618-1651)¹⁴⁸; Lamotius op Cowper en Daniel Dyke; Meusevoet op Perkins. Andere overzeters worden gekenmerkt door een motiefsgerichtheid: Gillis van Breen (1585-1662) op het Heilig Avondmaal; Michiel Panneel (?-1604) op Openbaring; Sand op het gebed, de heilszekerheid en het hiernamaals.

Tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw wordt het auteursbeeld oppermachtig gedomineerd door Perkins. Hij neemt op twee na de helft van de vertalingen en ruim zestig procent van het totale aantal edities voor zijn rekening. Cowper volgt op de tweede plaats. Op zijn naam staat eenzesde deel van beide categorieën. Met ingang van het tweede kwart van de eeuw treedt zoveel variatie op, dat niet meer van duidelijke winnaars gesproken kan worden.

Het eeuwbeeld van de kerkelijke gezindheid der oorspronkelijke auteurs loopt parallel aan de ontwikkelingen binnen het puritanisme, zij het op

147. Zie voor Koelmans vertalingen Meeuse, 'De visie van Koelman op de puriteinen'.

148. Zie Houtekamer.

enige tijdsafstand. In de eerste helft van de eeuw overheersen zij die in de staatskerk van Engeland en Schotland bleven. Onder hen zijn echte bisschoppen zoals John Abernethy (?-1639), Bayly, Cowper, George Downname (?-1634) en Hall en conformistische anglicanen als Byfield, Preston en John Sprint (?-1623). In meerderheid zijn ze echter non-conformist. Beroemdheden onder hen zijn Perkins, Baynes, Dod en de gebroeders Daniel en Jeremiah Dyke (?-1620). In de tweede helft van de eeuw slaat de schaal door in het voordeel van de felle tegenstanders van de staatskerk: presbyterianen en independenten. Hier passen namen als Richard Baxter¹⁴⁹, Goodwin, Love en John Owen¹⁵⁰. Aan het eind van de eeuw verscheen zelfs een aantal succesvolle overzettingen van geschriften van de wereldberoemde baptistische ketellapper Bunyan. Wie de vertaler van deze werken was, is ondanks alle nasporingen nog steeds een open vraag.

Wel is bekend dat de echt gereformeerde uitgever Johannes Boekholt (1656-1693)¹⁵¹ verantwoordelijk is voor de introductie van de baptist in ons land en voor de meeste van de betreffende edities. Hoe kwam hij ertoe om de promotor van baptistische lectuur te worden? Bij deze vraag ligt het er maar net aan wat bedoeld wordt met woord 'baptistisch'. In het geval van Bunyan kan men beter spreken van 'lectuur geschreven door iemand die baptist was' dan van 'baptistische lectuur'. In de genoemde werken van Bunyan staat het innerlijk geestelijke leven centraal en ontbreken verwijzingen naar de specifiek baptistische opvattingen over het verbond, de doop en de kerk zo goed als geheel. Op Boekholt, die zelf uiterst piëtistisch aangelegd en georiënteerd was, hadden Bunyans geschriften daarom een enorme aantrekkingskracht. Als vakbekwaam uitgever was hij er tevens goed van op de hoogte dat het lezerspubliek zich absoluut niet bekommerde om de kerkelijke ligging van auteurs, als het maar door hun geschriften gesticht werd. In de woningen van Nederlandse gereformeerde liefhebbers van stichtelijke lectuur stonden dan ook vertaalde puritanistica met uiteenlopende kerkelijke achtergrond broederlijk naast elkaar in de boekenkast.

Dat het gereformeerde kerkvolk in het algemeen niet zo nauw in zijn ingewand was, valt te begrijpen. Dat heeft nu eenmaal niet zo veel met dogmatiek en ecclesiologie op als theologen. Dat gereformeerde uitgevers hun kas wilden spekken met goedlopende en geen aanstoot gevende uitgaven van auteurs uit een afwijkend kerkelijk en theologisch klimaat, ligt voor de hand. Maar hoe staat het met de vertalers? Zoals reeds eerder naar voren is gekomen, moet bij de beantwoording van deze vraag onderscheid gemaakt worden tussen overzetteren om den brode en vertalers uit principe. Voor de eerste categorie zullen de verschillen die bij dit genre werken in het geding

149. Zie Nuttall, *Richard Baxter*.

150. Zie De Vries.

151. Zie Alblas, *Johannes Boekholt*.

waren, niet gespeeld hebben. Maar voor de tweede groep? Het is uiterst intrigerend te constateren dat de vertalers over het algemeen meer keken naar de piëtistische inhoud dan naar de kerkelijke achtergrond van de auteur van een geschrift. Natuurlijk waren er overzetters die zich strikt beperkten tot één herkomst. Meestal betrof het dan de Anglicaanse Kerk. Voorbeelden van vertalers die alleen geschriften van anglicanen vernederlandsten, zijn Hexham, Meusevoet, Sand en Schuttenius. Van hen is Hexham de enige die zich daarbij uitsluitend beperkte tot conformistische anglicanen. Zij vormen evenwel een minderheid in vergelijking met die overzetters die van kerkelijke verschillen geen punt maakten. In het vertalersfonds van Lamotius zitten bisschoppen, non-conformistische anglicanen en zelfs presbyterianen. Meusevoet zette zowel van een bisschop als van een non-conformistische anglicaan een werk over. Bij Sand is het gezelschap nog gemêleerder: het varieert van een bisschop tot een separatistisch voorman. Koelman vertaalde werken van parlamentsgezinde independenten als Goodwin en Hooker, maar evengoed geschriften van Love, die tijdens het bewind van Cromwell om zijn royalisme op het schavot ter dood werd gebracht.

De vertalingen hebben een veel bredere verspreiding en zelfs invloed gehad dan altijd gedacht wordt. Het ligt immers voor de hand ervan uit te gaan dat de invloedssfeer van de Nederlandse overzettingen beperkt is gebleven tot het Nederlandse taalgebied in geografisch opzicht en tot de calvinistische gebieden in religieus opzicht. De feiten spreken evenwel een andere taal. In 1612 kwam te Antwerpen van de jezuïet en polemicus Johannes de Gouda (1571-1630) het volgende fel antiprotestantse traktaat over de rooms-katholieke heiligenverering uit: *Den katholiicken heyligen-dienst Ioannis de Govda, priester der societeyt Iesv, Teghens Henricvm Boxhornivm, Ioannem Bogaert, Wilhelmvm Perkinsvm, Vincentivm Mevsevoet sijnen vertaelder, Keters/ leughenaers/ In Brabant/ Enghelant/ Hollant*. Klaarblijkelijk werden de Nederlandse vertalingen van de geschriften van Perkins in de rooms-katholieke Zuidelijke Nederlanden op zo'n schaal gelezen, dat De Gouda het nodig achtte om met zoveel woorden daartegen te velde te trekken. Dit voor wat het godsdienstige aspect betreft.

Maar ook het aardrijkskundige facet zorgt voor verrassingen. Het is in ons land nog vrijwel onbekend dat de Nederlandse vertalingen van puritanistica ook in Duitsland verslonden werden en dat ze – wat nog veel belangrijker is – daar ontelbare keren gebruikt zijn als basistekst voor de Duitse of soms de Latijnse overzetting. In het volgende hoofdstuk zullen enige voorbeelden hiervan aan de orde komen. De Duitse onderzoeker U. Sträter houdt het erop dat meer dan de helft van alle in het Duits vertaalde puritanistica teruggaat op een Nederlandse brontekst.¹⁵² Hierbij moet overigens wel in

152. Sträter, 29-31.

rekening worden gebracht dat de meest succesvolle puriteinse overzettingen in Duitsland geen Nederlandse voorganger kennen. In de tweede plaats werden de Nederlandse vertalingen van puriteinse geschriften in de Nederlandse kolonies van Amerika gretig gelezen.¹⁵³

Tenslotte wordt hier nog aandacht gevraagd voor het intrigerende verschijnsel van verborgen vertalingen. Deze bestonden zowel in gedrukte als in geschreven en gepredikte vorm. Ongezochte vondsten hebben aan het licht gebracht dat Nederlandse piëtisten gedeelten van hun publicaties voor wat de hoofdlijnen betreft en soms zelfs in de uitwerking ontleenden aan puriteinse lectuur, zonder dit te vermelden. Er is reeds op gewezen dat de Fries Brunsvelt op deze wijze schatplichtig is aan Mead. Maar in Zeeland kon men er ook iets van. Van de Middelburger Eeuwout Teellinck kwam in 1618 *Christelicke Clachte van Eenige Godsalighe luyden over hare onvruchtbaerheydt in het ware Christelicke leven* uit. Stilzweigend nam hij hierin bijna woordelijk twee gedeelten over uit Whately's *Corte Verhandelinghe van de voornaemste Christelicke oeffeninghen*, vertaald door zijn broer Willem. Het eerste stuk werd door hem ook geïntegreerd in zijn hoofdwerk *Vyer ende Wolck-Calomne* uit 1622.¹⁵⁴ In 1621 verscheen van de Middelburgse schoolmeester De Swaef het pedagogisch traktaat *De Geestelycke Queeckerye*. Volgens Groenendijk is op welhaast iedere bladzij hiervan puriteinse invloed speurbaar en lijkt De Swaef een acht pagina's tellende instructie in de praktijk van de gezinscatechese ontleend te hebben aan een uit 1613 daterende tekst van de piëtistische puritein Richard Bernard (1568-1628), zonder dat De Swaef ook maar één puriteinse naam noemt.¹⁵⁵ Recentelijk is overtuigend aangetoond dat Eeuwout Teellincks postuum uitgekomen laatsteling *Vorbereydinghe Tot de doot* uit 1649 in feite niet anders is dan een bewerking van Meusevoets vertaling van Perkins *Salve voor een sieck Mensch*, waarvan tientallen pagina's woordelijk overeenstemmen.¹⁵⁶ Verder deed Van der Haar de ontdekking dat de Vlissingse predikant Joos van Laren (1586-1653) in zijn op 27 maart 1639 gehouden preek over 2 Timotheüs 4:17 – soms woordelijk – een preek van Richard Sibbes (1577-1635) over dezelfde tekst op de voet volgde.¹⁵⁷ Vrij lang na zijn dood is de preek in druk verschenen als onderdeel van de op zijn naam staande *Twee-en-vijftigh Predicatie* (1670), uitgegeven door zijn zoon Abraham van Laren (1633-1679). Vijf jaar geleden heeft C.A. de Niet kunnen aantonen dat hele gedeelten uit Voetius' *TA AΣKHTIKA* (1664) inhoudelijk vrijwel identiek zijn aan

153. Tanis, *Dutch Calvinistic Pietism in the Middle Colonies*, 45; Tanis, 'Reformed Pietism in Colonial America', 35 en 43.

154. Op 't Hof, *Eeuwout Teellinck*, 105-111.

155. Groenendijk, 'Het puritanisme en het gezinsagogisch offensief van de Nadere Reformatie', 172-173.

156. Op 't Hof, *Eeuwout Teellinck*, 115-149.

157. Van der Haar, 'Puriteinse invloed uit Engeland'.

stukken uit Bayly's *Practijcke*, zonder dat de Nederlander de naam van de Engelsman vermeldt.¹⁵⁸

De stilzwijgende overname kon ook nog andere en grotere vormen aannemen. Voor een voorbeeld hiervan kunnen wij weer in Friesland terecht. Daar sloten de predikanten Gerhardus Velsen (1627-1673) en Franciscus Elgersma (1625-1712) in 1662 het volgende contract. Tegen betaling van honderd gulden kocht Elgersma Engelse prekenbundels en excerpeerde de inhoud hiervan in vertaalde preekschetsen die Van Velsen uitwerkte tot preken. In totaal ontving deze meer dan tweehonderd van zulke preekschetsen, die hij tot preken omwerkte. En zijn gemeente maar denken dat hij zo goed preken kon!¹⁵⁹

12. Gereformeerd piëtisme en Nadere Reformatie

De wervende werking die er van in de Nederlanden verblijvende puriteinen uitging en de propagandistische activiteit van de vertalers van puritanistica bleven niet zonder gevolgen. Het enorme aantal overzettingen is op zichzelf al een bewijs van de immense puriteinse inwerking. Het nog grotere aantal herdrukken geeft aan dat het piëtistische puritanisme in de Republiek zijn tienduizenden versloeg. De absolute aantallen vertaalde puriteinse werken krijgen nog meer betekenis wanneer ze afgezet worden tegen alle andere soorten Nederlandstalige stichtelijke werken van gereformeerde signatuur. Ook in dit opzicht is de bibliometrie een onmisbaar hulpmiddel.¹⁶⁰

De gereformeerde vroomheid manifesteerde zich in de zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlanden in de gestalte van de stroming van het gereformeerde piëtisme. De uitingen hiervan in druk kunnen onderscheiden worden in origineel Nederlandse piëtistica en in vertalingen van piëtistische werken uit het Frans, Duits en Engels. Het begin van het Nederlandse gereformeerde piëtisme kan op 1588 worden gesteld, aangezien met ingang van dat jaar werken van volledig piëtistische aard jaarlijks het licht gingen zien, waaronder de veelvuldig herdrukte en invloedrijke vertalingen van de geschriften van de Franstalige hofprediker van prins Willem van Oranje Jean Taffin (1528-1602).¹⁶¹ In het eerste decennium van dit piëtisme vormde het Nederlandse aandeel in de publicaties eenderde deel. Het merendeel bestond uit vertalingen van Franse werken.

158. De Niet, I, lxx-lxxvii.

159. Op 't Hof, 'Puriteinse preken in Friesland'.

160. Zie voor het volgende Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 534-635; Op 't Hof, 'Geïmporteerde vroomheid?', 84-90 en 104-105; Op 't Hof, 'Piety in the wake of trade', 257-260.

161. Eggermont, 'De werken van Jean Taffin'.

De verschijning van de eerste vertaling van een puriteins geschrift luidde in 1598 een geheel nieuwe fase van het Nederlandse piëtisme in. Sindsdien volgden soortgelijke overzettingen elkaar in een snel tempo op. Reeds in 1599 veroverde deze puriteinse inbreng de eerste plaats binnen het Nederlandse piëtisme, die zij tot 1620 niet meer prijs gaf. Met ingang van dit jaar namen de Nederlandse piëtistica de eerste plaats blijvend over. De vertalingen uit het Engels zijn gedurende de rest van de eeuw de tweede plaats blijven bezetten en overvleugelden vele malen het totaal van de overzettingen naar het Frans en het Duits.

Binnen de stroming van het Nederlandse gereformeerde piëtisme is de beweging van de Nadere Reformatie¹⁶² ontstaan. Deze onderscheidde zich van het piëtisme hierin dat zij het vroomheidsstreven vertaalde in programmatistische activiteit. Zonder de innerlijke belevingskant te verwaarlozen zette zij de piëtistische woorden en klachten om in daden, door niet alleen uitgewerkte programma's te ontwikkelen waarin aangegeven werd welke zaken in kerk, politiek, maatschappij en gezin op welke wijzen gereformeerd moesten worden, maar ook door deze programma's als concrete hervormingsvoorstellen bij de desbetreffende kerkelijke, politieke en maatschappelijke instanties in te dienen. Hoewel de grenzen met het piëtisme soms vloeiend verliepen, is het juist de Nadere Reformatie geweest die de gereformeerde vroomheid in de zeventiende-eeuwse Republiek heeft gestempeld.

Als er één historisch fenomeen in de zeventiende-eeuwse Nederlanden met het puritanisme vergroeid is, dan de Nadere Reformatie. Naar alle waarschijnlijkheid is de term 'nadere reformatie' oorspronkelijk de vertaling van het Engelse puriteinse begrip *further reformation*. Dit hangt samen met de levensloop van de vader der Nadere Reformatie, Willem Teellinck. Zoals eerder vermeld heeft hij zijn bekering in de middellijke weg te danken aan een biddag die gehouden werd met het oog op de *Millenary Petition*. In dit verzoekschrift deden zo'n duizend geestelijken een scala van concrete voorstellen tot verdere zuivering en hervorming van de Engelse Staatskerk.¹⁶³ Dit typisch staaltje van puriteinse reformatieprogrammering heeft Teellinck blijvend geïnspireerd toen hij, in ons land teruggekeerd, trachtte hier een uiterst puriteins gekleurde reformatie der zeden te ontketenen. Hij was dan ook de eerste Nederlander die een alomvattend program van concrete hervormingen op kerkelijk, maatschappelijk en politiek vlak heeft opgesteld en gepubliceerd: *Noodwendigh vertoogh aengaende den tegenwoordighen bedroefden staet van Gods volck*. Dit geschrift, tevens zijn hoofdwerk, zag in 1627 het licht. Maar ook daarvoor had hij al in zijn talrijke geschriften niet slechts de noodzaak van zo'n program uiteengezet, maar ook aanzetten daartoe geleverd. Hij had dit voor het eerst gedaan in *Philopatris* uit 1608.

162. Graafland, Op 't Hof en Van Lieburg.

163. Groenendijk, 'De oorsprong van de uitdrukking "nadere reformatie"'.

Hierin had hij een dringende oproep aan het adres van de overheden gedaan om de reformatie der zeden ter hand te nemen en hun daarbij in grote lijnen een inhoudelijk program gepresenteerd. In datzelfde jaar 1608 stelde hij met zijn collega en geestverwant Udemans in opdracht van de classis Schouwen-Duiveland een rekwest over de sabbatheiliging op, dat overhandigd werd aan de magistraat van Zierikzee. Deze feiten wettigen het om 1608 als het geboortjaar van de beweging der Nadere Reformatie te beschouwen. De slotsom van dit alles is dat de Nadere Reformatie niet slechts haar naam, maar ook de haar bepalende eigenaardigheden aan het puritanisme ontleende.

Zoals in het voorgaande bleek, is Teellinck als de vader van de Nadere Reformatie de rest van zijn leven sterk op het puritanisme georiënteerd gebleven en heeft hij anderen ook enthousiast voor deze buitenlandse beweging kunnen maken. Het gevolg hiervan was dat er niet één vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie uit haar begintijd te vinden is die niet de puriteinse invloed onderging. Maar ook in het vervolg waren de meeste nadere reformatoren sterk door het puritanisme beïnvloed. In het voorgaande zijn als zodanig al naar voren gekomen Borstius, Koelman, Schuttenius en Witwringel.

Welhaast ten overvloede kan nog op het volgende worden gewezen. De centrale figuur van de Nadere Reformatie, Voetius, vond de puriteinse vroomheid zo belangrijk dat het door hem ontwikkelde theologische studieprogramma voor eenderde deel daaraan was gewijd. In feite besteedden de studenten in de theologie te Utrecht aan de Engelse taal meer aandacht dan aan de grondtalen van de Bijbel!¹⁶⁴ Toch was het niet alleen de puriteinse vroomheid die genade in de ogen van de Utrechtse hoogleraar kon vinden. Ook ecclesiologische opvattingen van gematigde independenten hebben op hem hun uitwerking niet gemist.¹⁶⁵ Zijn opvattingen dat de kerkelijke vergaderingen slechts in oneigenlijke zin 'kerk' genoemd kunnen worden, dat de macht der gezamenlijke gemeenten die hun afgevaardigden naar een synode zenden, groter is dan die van de gezamenlijke afgevaardigden die op die synode samenkomen, dat de gemeenschap van een plaatselijke gemeente en die van een kerkverband een vrijwillig karakter dragen, dat de beroeping van predikanten en de excommunicatie niet behoren tot de bevoegdheden van de meerdere vergaderingen en dat gemeenteleden een bepaalde mate van zelfstandigheid ten opzichte van ambtsdragers bezitten, ontleende hij aan die ecclesiologische puriteinen. Op de genoemde punten is Voetius' directe afhankelijkheid van Parkers *De Politeia Ecclesiastica Christi* (1616) en van Cottons *The Keyes of the Kingdom of Heaven and Power thereof* (1646) aan te tonen. De eerlijkheid gebiedt echter te erkennen dat het telkens punten

164. Van den End, 218.

165. Zie voor het volgende Bouwman, 49-62, 407-426 en 435-441.

van ondergeschikte betekenis betreft, terwijl in de loop der jaren de kloof die Voetius van het independentisme scheidde, hoe langer hoe groter werd en hij zich in toenemende mate bij de presbyterianen aansloot.

Via zijn buurman, de Schotse predikant van de Utrechtse Britse gemeente Bowye, kwam Voetius in contact met diens collega Baillie. Deze heeft in 1649 Voetius ook opgezocht en waardeerde hem meer dan welke godgeleerde uit die tijd ook. In 1653 zond hij Voetius via de Britse predikant te Veere, Spang, enige traktaten toe en drong hij bij de Utrechenaar aan op een heruitgave van diens *Bibliotheca*. Voetius op zijn beurt beijverde zich, om een geschrift van Baillie tegen het episcopalisme in het Nederlands te doen uitkomen. Het was in 1649 te Delft verschenen onder de titel *A review of Doctor Bramhall* en zag in 1661 te Utrecht in vertaling het licht.

Ook van de belangrijkste nadere reformator bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw, de hoogleraar in de theologie achtereenvolgens te Franeker, Utrecht en Leiden, Herman Witsius (1636-1708)¹⁶⁶, is bekend dat hij zowel in stichtelijk als in wetenschappelijk opzicht sterk onder puriteinse inwerking stond.¹⁶⁷

Dat juist de vader en de spil van de Nadere Reformatie, respectievelijk Teellinck en Voetius, alsmede de meeste andere hoofdvertegenwoordigers daarvan door het puritanisme werden gestempeld, is in twee opzichten significant. Enerzijds laat dit de hoge mate van afhankelijkheid zien en anderzijds impliceert dit een indirecte intensivering van de reeds sterke puritanisering.

13. Kerkelijke vergaderingen

De belangrijkste kerkelijke vergadering die in de zeventiende eeuw in de Nederlanden gehouden werd, was zonder enige twijfel de Synode van Dordrecht. Vaak wordt deze een nationale synode genoemd, maar in feite maakt deze vergadering – als enige uit die tijd – aanspraak op de titel ‘internationale synode’. Alle gereformeerde buitenlandse kerken, tot zelfs de Anglicaanse Kerk toe – op de Franse Gereformeerde Kerk na – hebben afgevaardigden naar deze synode gestuurd. De acta van de Dordtse Synode laten zien hoezeer zij allen hun partij bij de beraadslagingen en in het bijzonder bij de weging van de in het geding zijnde vijf artikelen tegen de remonstranten hebben meegeblazen. Diezelfde acta boekstaafden ook enkele piëtistische puriteinse accenten die het oordeel van de Engelse afgevaardigden eigen waren en waarmee zij zich onderscheidden van de andere buitenlandse gede-

166. Zie Van Genderen.

167. Van Genderen, 175-176, 186 en 207; Graafland, ‘De toekomstverwachting der Puriteinen’, 77-78.

legeerden.¹⁶⁸ Bij hun beoordeling van het derde en vierde artikel stelden de Engelsen dat de toepassing van de rechtvaardigmaking voorafgegaan wordt door verscheidene inwendige werkingen, die door de kracht van het Woord en de Geest worden verwekt in de harten dergenen die nog niet wedergeboren zijn. Deze werkingen zijn: het gevoel van zonde, de vrees voor de straf, een droefheid, de begeerte naar verlossing en enige hoop op vergeving. Voor de predikant betekent dit dat eerst de wet en vervolgens het evangelie moet worden verkondigd. Deze voorafgaande inwendige werkingen kunnen door de schuld van de oproerige wil des mensen worden verstikt en ten enenmale worden tenietgedaan. In hun oordeel over het vijfde artikel accentueren de Engelse afgevaardigden dat de tekenen van het geloof, die door de ervaring worden bevonden en door de eigen consciëntie van de mens in het bijzonder worden overwogen, soms in twijfel worden getrokken. Het getuigenis van de Geest vergaat nimmermeer, maar de vrucht en het gevoel daarvan wijken soms wel.

Puriteinse invloed weerspiegelt zich ook in de besluiten van de Synode van Dordrecht. Op de zeventiende zitting werd uitgesproken dat de catechisatie van de jeugd op drie manieren moest plaatsvinden. De eerste hiervan was de gezinscatechese. Hoewel de puriteinse opvatting van de gezinsgodsdienst in het algemeen en van de gezinscatechese in het bijzonder zeker niet het totaal van de verklarende achtergrond van dit besluit omvat, vormt zij er wel een wezenlijk bestanddeel van. Op de achttiende tot en met de twintigste zitting kwam de opleiding van de studenten in de theologie aan de orde. Van doorslaggevend gewicht bleek hierbij het advies van de Zeeuwen, dat een puriteins stempel draagt. Het dringt aan op toezicht op de levenswandel van de toekomstige dienaren des Woords en wijst op het nut van pastorale ervaring, die onder leiding van predikanten opgedaan moet worden. Tevens vraagt het om inpassing van de leer van de praktijk der godzaligheid in het universitaire lesprogramma.

Als laatste kan gewezen worden op de Engelse klacht over de verregaande verwaarlozing van de dag des Heeren te Dordrecht.¹⁶⁹ De Engelsen vroegen de synode bij de Dordtse magistraat erop aan te dringen niet toe te laten dat op Gods dag op de markt verkocht werd en de winkels open waren.

Met het oog op de Dordtse Synode was in oktober 1618 te Zierikzee een provinciale synode gehouden.¹⁷⁰ Van de daarop vastgestelde gravamina waren er drie die een min of meer puriteins karakter hadden: de verwerkelijking van de christelijke roeping om de joden tot bekering te brengen,¹⁷¹ de

168. Zie voor het volgende Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 595-597.

169. Zie voor alles wat in deze paragraaf met de sabbat te maken heeft: Visser, 50-101.

170. Zie voor het volgende Op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland', 49-50; Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 124-125.

171. Op 't Hof, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie*, 84-85.

bevordering van de bedrevenheid der aanstaande predikanten in de praktijk der godzaligheid en de onderhouding van de sabbat. De formulering van het laatste gravamen wijst uit dat de Zeeuwen zich ervan bewust waren dat zij inzichten over de sabbat koesterden die afweken van die van de overige gewesten. Op de Zeeuwse synode die na de Synode van Dordrecht werd gehouden, kwam dit weer openbaar. Te Dordrecht was een conflict uitgebroken over de sabbatviering, dat eindigde in een voorlopig compromis. De meeste provinciale synoden hebben zich in 1620 hiermee beziggehouden. Alleen de Zeeuwse, waarop Udemans en vooral Willem Teellinck een vooraanstaande rol hebben vervuld, kwam tot uitspraken die heel duidelijk veel puriteinse van inhoud waren dan de Dordtse compromisartikelen.

Toch heeft de puriteinse sabbatvisie op de Zuid-Hollandse synode van 1626 een triomfje gevierd, ook al moest een Zeeuws predikant daarvoor van Middelburg naar IJsselstein reizen.¹⁷² Deze IJsselsteinse synode moest zich uitspreken over een aantal gravamina tegen een stringente sabbatviering, in welk verband met zoveel woorden werken van Willem Teellinck en een geschrift van Eeuwout Teellinck genoemd werden. Toen bleek dat Teellinck zich juist ter zelfder tijd – en echt niet onopzettelijk! – in de stad ophield, vaardigde de synode enkele personen af om hem te onderhouden over aanstootgevende passages uit zijn werken. Het uiteindelijke resultaat was niet meer dan een formeel verzoek, namelijk om voortaan geen geschrift zonder kerkelijke approbatie het licht te doen zien en om aan anderen dit verzoek door te geven – bedoeld zal zijn zijn broer Eeuwout. Teellinck beloofde dat en daarmee was de kous af. Athans voor Teellinck, maar niet voor de synode. Want Voetius in eigen persoon kwam zich beklagen over verdachtmakingen aan zijn adres dat hij ter zake van de sabbatsonderhouding een inzicht erop na zou houden dat afweek van het algemeen gevoelen van de kerk. Na diepgaand onderzoek oordeelde de synode dat er geen redenen waren om hem voor verdacht te houden. Tegelijkertijd had Spiljardus een identieke klacht persoonlijk aan de synode schriftelijk overhandigd. Het is niet toevallig dat alle drie optredende personen bekend staan om hun voorliefde voor het puritanisme.

Sympathie met de geestelijke ligging van het Engelse parlement, dat in conflict met de Engelse koning was gekomen, bracht de Zeeuwse kerk er in 1643 toe het gezag van de Staten van Zeeland niet slechts te tarten, maar zelfs te weerstaan. In juni van dat jaar besloten de vier Zeeuwse classes – tegen de zin van de Staten in – troostbrieven te schrijven aan de kerken van Engeland, Schotland en Zwitserland. In de brief aan de Schotse kerk werd erop aangedrongen niet lijdzaam toe te zien, dat het bisschoppelijke systeem met al zijn ceremoniën en attributen in de Engelse

172. Op 't Hof, 'Gisbertus Voetius', 89-99; Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 131-133.

kerk weer ingevoerd werd. Volgens de Zeeuwse kerk zou dit een eerste stap terug naar het Rooms-katholicisme betekenen. Toen het schrijven van deze brieven de Staten ter ore kwam, eisten deze de brieven ter inzage. Ook na herhaalde sommatie bleef de kerk dit weigeren en gaf zij evenmin genoegdoening over de ongeoorloofde bijeenkomst van de vier classes. Uiteindelijk haalde de politiek bakzeil door de hele zaak in de doofpot te stoppen.¹⁷³

Op krachtige aandrang van vooral Koelman ging de classis Walcheren, onder de indruk van het toenmalige tijdsgewricht (het rampjaar 1672), over tot het vastleggen van een lijst van gebreken die in de Gereformeerde Kerk verbeterd dienden te worden en tot het opstellen van een formulier om een verbond met de Heere te sluiten. Tevens werd besloten dat die reformatie-artikelen jaarlijks in de classis niet alleen voorgelezen, maar ook bepreekt zouden worden. In datzelfde jaar concipieerde de classis Zuid-Beveland een ontwerp van politieke en kerkelijke reformatie en bracht de classis Schouwen-Duiveland een concept van de reformatie der zeden op haar naam. Tien jaar later ontwierpen de gedeputeerden van de classis Zuid-Beveland een *Concept van nader reformatie, In de Leer, Ordre, en Zeden*. Hierin wordt opvallend veel gewicht aan de gezinsgodsdienst toegekend. De hervormingsprogramma's op zichzelf en de genoemde elementen daaruit zijn zonder het puritanisme ondenkbaar.¹⁷⁴

Ook in Friesland was sprake van een reformatieprogram. Waarschijnlijk in nauwe samenhang met de gebeurtenissen in Zeeland stelden in 1672 enige leden van de classis Franeker zo'n lijst van concrete hervormingsvoorstellen op. Het stuk werd evenwel slechts door tien leden van de classis ondertekend, terwijl de overige Friese classes weigerden het over te nemen. Daarentegen werd het jaar daarop een soortgelijk gravamen van de genoemde classis wel bij meerderheid der stemmen door de Friese synode aanvaard.¹⁷⁵

In Utrecht waren de diverse reformatieprogramma's uitsluitend het resultaat van lokale kerkelijke inspanningen.¹⁷⁶

14. *Doopsgezinden*

De puriteinse invloed beperkte zich in de Nederlanden niet tot de gereformeerden. In het voorgaande werd reeds gesignaleerd dat vertalingen van werken van Perkins tijdens het Twaalfjarig Bestand ook in de roomse Zui-

173. Kluiver, 46-48.

174. Op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland', 50-51.

175. Kalma; Cuperus, I, 11.

176. Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*.

delijke Nederlanden circuleerden. Maar er is meer. Een doopsgezinde leider blijkt zich op Perkins beroepen te hebben.¹⁷⁷

Uke Walles was sinds de jaren twintig voorganger bij de doopsgezinden te Noordbroek. Hij sloot zich aan bij de Groninger Oude Vlamingen en volgde in 1637 Jan Luies als hun leider op. Fundamenteel is hun gedachte dat met Christus' kruisdood ook het uiterlijke onderscheid tussen goed en kwaad – de wet – is vervallen. Enerzijds is alle vlees aangetast door het verval, omgekeerd is voor iedereen – dus ook voor Judas – geestelijke redding mogelijk. De mens mag zich Gods oordeel niet toe-eigenen. Zelfs het verraad van Judas heeft een plaats in Gods heilsplan. Deze gedachtegang leidde tot vervolging door regenten en zowel gereformeerde als lutherse predikanten, omdat naar hun mening op deze wijze de basis voor iedere moraal verviel. Uiteindelijk werd Walles in 1637 uit Groningen verbannen. Hij vestigde zich toen in Oost-Friesland, van waaruit hij onvermoeibaar al zijn gemeenten overal in de Nederlanden bezocht. Bij zijn sterven liet hij zo'n vijftig gemeenten na, geleid door zeker een honderdtal lekenpredikers en verenigd in de Groninger Sociëteit der Oude Vlamingen.

Van Walles kwam in 1645 een apologie uit onder de titel: *Een Weemoedige klaghende Supplicatie aen alle Heeren/ Rechteren/ Officierien/ ende aen alle menschen/ so hooghe als nederige standes: Tot ontlastinghe ende verantwoordinghe van veele onware beschuldigingen over mijn Persone ... Met noch eenige verklaringe van 't Lyden Christi, uyt Wilhelmo Perkinsio, aangewezen*. Voor het forum van de gereformeerde overheid verweert hij zich bijna uitsluitend tegen de beschuldigingen zoals die door zijn geestverwant Juriaan Thomas in druk zijn uitgegeven. In deze intern doperse polemiek poogt hij de rechtzinnigheid van zijn gevoelens te adstrueren met vele pagina's citaten uit de Nederlandse vertaling – in de editie 1604 – van een geschriftje van Perkins: *Verclaringe van de rechte maniere om te kennen Christum den ghecruysten*. De bijzondere opvattingen op grond waarvan hij veroordeeld was, zijn daarin uiteraard niet te vinden, maar hij leest ze erin. Aan de keuze van dit – gereformeerde – boekje zal de godsdienst van het forum dat hij beoogde te bereiken, niet vreemd zijn geweest. Toch mag deze handelwijze niet enkel als tactiek gekwalificeerd worden, want hij werpt zijn gereformeerde tegenstanders voor de voeten dat zij allerlei zonden bedrijven en toelaten. En dit is allerminst tactisch.

177. Op 't Hof, 'Gereformeerde piëtisten. Opposanten en geestverwanten van de doopsgezinden', 109-110.

15. Inhoud

Inhoudelijk kan de puriteinse inbreng¹⁷⁸ globaal met twee woorden worden omschreven: ‘descriptie’ en ‘prescriptie’, ofwel beschrijving en voorschrift. In navolging van de puriteinen gingen de gereformeerde piëtisten de geestelijke zielsprocessen en bevindingen uitvoerig, analytisch en psychologisch beschrijven. De aandacht richtte zich op de hoogte- en de dieptepunten van het innerlijke geloofs- en gevoelsleven, waarbij het onderwerp van de geestelijke verlatingen typisch puriteins was. In feite was er sprake van psychoanalyse-avant-la-lettre. In dit verband kunnen predikanten als Saldenus,¹⁷⁹ Oomius, Simon Simonides (1629-1675) en Koelman en hoogleraren als Voetius en Hoornbeeck worden genoemd.

In samenhang met het vorige ging de prediking een puriteinse structuur vertonen, waarbij het hoofddaccent op de toepassing viel. In het kader hiervan werden de diverse geestelijke groepen in de gemeenten afzonderlijk aangesproken, veelal nog weer onderscheiden in allerlei standen.

Uit vrees voor geestelijk zelfbedrog werden de kenmerken van de ware gelovige en die van de schijngelovige tegenover elkaar gezet, waarbij de lezers aangespoord werden om aan de hand van die kenmerken te onderzoeken in welke geestelijke staat zij verkeerden.¹⁸⁰ Tevens werden met het oog op dat zelfonderzoek zondenregisters samengesteld.¹⁸¹ Rond 1620 verscheen van de nadere reformator Josias van den Houte (1582-1623)¹⁸² een catechisatiewerkje, getiteld *Korten Wegh ofte Catechismus*. In 1637 liet Voetius het door hem geredigeerde zondenregister *Biecht-boecxken* uitkomen. De kern hiervan bestond uit een gedeelte van *Korten Wegh*, aangevuld met zondenregisters van Byfield en Willem Teellinck. In 1690 bezorgde Koelman een vermeerde editie onder de nieuwe titel *Spiegel der wet*. De uitbreiding bestond uit fragmenten uit het oeuvre van Byfield en Durham. De aanvullingen zijn kenmerkend voor de oorsprong van dit genre. Dit blijkt ook bij Willem Teellinck. In zijn werken komen twee zondenregisters voor, waarvan de eerste door hem overgenomen is van Perkins. Het hoogtepunt van dit fenomeen vormt het in 1679 gepubliceerde *Swart register van duij-sent sonden* van de piëtistische predikant Jacobus Hondius (1629-1691), ook al is dit in tegenstelling tot de voorafgaande registers niet geordend volgens de Tien Geboden.

De Nederlandse piëtisten begonnen in navolging van de Engelse met het vastleggen van bekeringsgeschiedenissen, spirituele (auto)biografieën

178. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 581-597 en 627-635; Graafland, ‘De invloed van het puritanisme’.

179. Van den End, 117.

180. Groenendijk, ‘De origine van Sixtus Brunsvelt’s ontmaskering van de “bijna-christen”’.

181. Van Gent, ‘Zondenregisters’.

182. Op 't Hof, ‘Josias van den Houte’.

en geestelijke dagboeken. Slechts weinigen zijn ervan op de hoogte dat het eerste en derde genre reeds door Willem Teellinck beoefend zijn, namelijk met respectievelijk *Soliloquium* (1628) en het driedelige *Tydt-winninghe* (1629). Vervolgens kwam Du Bois met zijn reeds genoemde autobiografie. Ten slotte voegde Koelman aan het door hem vertaalde *Het groote Interest Van een christen* van William Guthrie (1620-1665) in totaal drie aanhangsels toe, alle bestaande uit geestelijke biografieën, overwegend van puriteinen. Het eerste aanhangsel is reeds in de eerste editie van 1669 te vinden, het tweede en derde aanhangsel zijn eerst aan de vierde editie toegevoegd.¹⁸³

Ook voor wat de uiterlijke kant van het geloofsleven betreft kwamen Nederlandse gereformeerde vromen onder het beslag van het puritanisme. Zo ontstond een praktische en nauwkeurige regelgeving voor de heiliging. Tot in de kleinste bijzonderheden werd het juiste gebruik van middelen als bijbellezen, gebed, meditatie en sabbatviering voorgeschreven, zowel voor het persoonlijk leven als voor het gezinsleven.¹⁸⁴ Voetius' *TA AZKHTIKA* vormt het academische hoogtepunt van dit soort prescriptieve literatuur. De aanhalingen hierin zijn in een drietal hoofdcategorieën onder te brengen: kerkvaders, rooms-katholieke en protestantse auteurs. Binnen de laatste groep nemen de puriteinen verreweg de belangrijkste plaats in.¹⁸⁵ Witte wrongels eerdergenoemde hoofdwerk, dat zelf grotendeels op puriteinse bronnen teruggaat, laat zien dat met name het gezinsleven en de opvoeding in het brandpunt van de belangstelling stonden.¹⁸⁶

Gedurende de hele zeventiende eeuw hebben de puriteinse toekomstverwachtingen sterk toe de verbeelding van de Nederlandse gereformeerde vromen gesproken.¹⁸⁷ Dezen koesterden dan ook positieve verwachtingen voor de – naaste – toekomst: Rome en het Turkse rijk zullen vernietigd worden, de volheid der heidenen zal ingaan en vervolgens zal Israel tot bekering komen. Met name dit laatste thema heeft uitvoerige aandacht ontvangen. De Openbaringcommentaren van Thomas Brightman (1562-1607) en Durham waren de voornaamste inspiratiebronnen. Van chiliastische beïnvloeding is geen enkele sprake. Koelman is op dit punt karakteristiek. Hoewel hij vele traktaten van de chiliastische piëtist Goodwin overgezet heeft, vindt men daarin, evenals in zijn andere vertaalwerk, geen chiliastische trekken.

Zoals in paragraaf 9.12 duidelijk is geworden zijn de reformatieprogramma's die het eigene van de Nadere Reformatie als beweging typeren,

183. Groenendijk, 'Guthrie's vademecum'.

184. Van den End, 149.

185. De Niet, I, lix-lxi.

186. Groenendijk, *De nadere reformatie van het gezin*; Groenendijk, 'Het puritanisme en het gezinsagogisch offensief van de Nadere Reformatie'.

187. Graafland, 'De toekomstverwachting der Puriteinen'; Op 't Hof, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie*; Op 't Hof, 'Een pamflet uit 1623'; Op 't Hof, 'De visie op de Joden bij Eeuwout Teellinck'; Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie*; Van den End, 223-224; Op 't Hof, 'William Perkins over het wereldeinde'.

de Nederlandse aanpassingen van wat nadere reformatoren in de Engelse vroomheidsbeweging aantroffen. Het is in dit verband uiterst veelzeggend dat de twee hoofdprogrammeurs van de Nadere Reformatie, Willem Teel-
linck en Koelman, beiden even sterk door het puritanisme zijn gestempeld.

Tenslotte waren de persoonlijke en collectieve verbondssluitingen en de afwijzing van formuliergebeden, van liturgische formulieren in het algemeen en van christelijke feestdagen ook typisch puriteinse eigenaardigheden. Met betrekking tot de laatste twee onderwerpen heeft Koelman het een en ander uit zijn pen laten vloeien.

Op één onderdeel trok de puriteinse invloed een diep en breed spoor in de Nederlandse kerkgeschiedenis: de sabbat. De hele zeventiende eeuw door gaven de puriteinse sabbatsopvattingen en -praktijken aanleiding tot felle twisten die zich van het niveau van de kerkelijke gemeenten uitstrekten tot dat van de professoren in de theologie. In de grote tegenstelling die vanaf het midden van de zeventiende eeuw de gereformeerden in de Nederlanden in toenemende mate en lange tijd scheidde, namelijk tussen voetianen en coccejanen, vormden die sabbattwisten het belangrijkste element.¹⁸⁸

Overname moet wel onderscheiden worden van kopiëring. De Nederlandse vromen integreerden de puriteinse ideeën en idealen in hun eigen situatie. Zo transponeerden zij bijvoorbeeld de overzeese vroomheid, die in ecclesiologisch opzicht erg divers was, in hun eigen kerkelijke kader, dat van de Gereformeerde Kerk. De bewuste acceptatie ging bovendien gepaard met een zelfstandige verwerking, die kritische momenten niet uitsloot. Dit kan geïllustreerd worden met drie voorbeelden.

In 1642 bezorgde Voetius een editie van Bayly's handboek voor de vroomheid in het Nederlands, waarvan de tekst opnieuw bewerkt was. Hij was er derhalve een vurige voorstander van dat dit geschrift nog meer ingang onder het Nederlandse volk zou vinden dan het al gedaan had. Tegelijkertijd plaatste hij evenwel bij sommige passages in de tekst aantekeningen, die niet slechts dienden tot nader onderricht, maar soms ook tot waarschuwing. Zijn kritische op- of beter: aanmerkingen hebben betrekking op uitlatingen die als remonstrants opgevat kunnen worden. In één geval zag hij zich zelfs genoodzaakt de toevlucht te nemen tot het uiterste middel, namelijk dat van weglating. In de desbetreffende zinsnede schrijft Bayly dat Christus bij het laatste oordeel de verworpenen zal herinneren aan de pijnen die Hij voor hen geleden heeft. Voetius verwijst in zijn aantekening hierop naar het tweede artikel van de Dordtse Leerregels.¹⁸⁹

De eigen werken van de gereformeerde predikant, piëtist en veelschrijver Oomius weerspiegelen de betekenis van het puritanisme voor hem. Zijn *De heerlickhey Van een kindt Gods* (1658) vermeldt op de titelpagina 'Uyt een

188. Visser; Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 59-155.

189. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 176-177.

Tractaet, in 't Engels geschreven vanden Hoogh-geleerden Jeremias Dycke, Versamelt, op een bequame order gebraght, ende veel vermeerderd'. In 1660 kwam *De bestieringe Der gedachten* uit, waarin stof van Engelse puriteinen, met name van Bolton en Symonds, betreffende de geestelijke verlatingen is verwerkt. Elders uit hij evenwel kritiek op de puriteinen. Hij vindt dat zij veel herhalen, dat zij te uitvoerig zijn, dat zij te weinig doen aan tekstverklaring en dat zij leringen in een tekst indragen die er niet in zitten.¹⁹⁰

Maar zelfs op het gebied van de bevinding wensten de Nederlandse bewonderaars van de puriteinen hun lichtende voorbeelden niet slaafs te volgen. Toen in 1678 van Hooker *Zielsvernedering en Heylsame Wanhoop* in de vertaling van Koelman op de Nederlandse boekenmarkt verscheen, was dit werk vergezeld van een uitvoerige voorrede, waarin de vertaler een evaluatie geeft van de theologie van Baxter, Hooker en diens schoonzoon Thomas Shepard die in 1635 naar Amerika was uitgeweken. Naar zijn mening koestert Baxter, wiens geschriften bij sommige Nederlanders zeer geliefd zijn, verschillende verkeerde en schadelijke opvattingen, die hij in theorie en praktijk verbreidt. Hooker en Shepard valt Koelman op één punt af, namelijk dat zij zo'n hoge trap in de rechte zelfverloochening vereisen, dat de zondaar het er mee eens is dat hij voor eeuwig verloren gaat. Hij wijst op de overeenkomst hiervan met de gedachtegang van De Labadie die hij aanvankelijk bewonderde om diens vurige reformatiearbeid, maar die hij na diens separatie van de Gereformeerde Kerk is gaan bestrijden.¹⁹¹

190. Exalto, 167-169.

191. Van Gent, 'Koelman's kommentaar op enkele Engelse schrijvers'.

Literatuur

- A brieff discours off the troubles begonne at Franckford in Germany Anno Domini 1554, 1574*, herdr. Amsterdam 1972.
- A confutation of the Rhemist translation, glosses and annotations on the New Testament, so farre as they containe manifest impieties, heresies, idolatries, superstitions, prophanesse, treasons, slanders, absurdities, falsehoods and other evils*, 1618, herdr. Amsterdam 1971.
- A survey of the survey of that summe of church-discipline, penned by Mr. Thomas Hooker*, Londen, 1658.
- Aarssen, P.J., 'Tot Middelburgh by Richard Schilders', in: *Zeeuws Tijdschrift*, 19 (1969), 104-108.
- Abels, P.H.A.M. en Wouters, A.Ph.F., *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, 2 dln.; Delft 1994.
- Alblas, J.B.H., 'De vroege drukgeschiedenis van Thomas Shepard's "De Ware Bekeeringe". De verborgen rol van Johannes Boekholt', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 8 (1984), 18-24.
- Alblas, J.B.H., *Johannes Boekholt (1656-1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors*, Nieuwkoop 1987.
- Alblas, J.B.H., 'Mattheüs du Bois (ca. 1620-na 1691)', in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, 83-86.
- Album Promotorum Academiae Franekerensis 1591-1811*, Th.J. Meijer, Franeker 1972.
- Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, S.J. Fockema Andreaea en Th.J. Meijer, Franeker 1968.
- Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI*, Utrecht 1896.
- Ames, W., *The marrow of theology*, Durham 1983.
- Amesius, *Fresh suit against ceremonies in Gods worship*, 1633.
- An answer to the cavillations of an adversary respecting the doctrine of predestination*, Genève 1560.
- Anglo, S., *Spectacle, pageantry and early Tudor policy*, Oxford 1969.
- Ascoli, G., *La Grande-Bretagne devant l'opinion Française au XVIIe siècle II*, Parijs 1930.
- Ashton, R., *Reformation and revolution 1558-1660*, Londen 1984.
- Assonville, V.E. d', *John Knox and the Institutes of Calvin*, Durban 1968.
- Atkinson, N., *Richard Hooker and the authority of Scripture, tradition and reason. Reformed theologian of the Church of England?*, Carlisle 1997.
- Ayris, P., Selwyn, D., *Thomas Cranmer. Churchman and scholar*, Woodbridge 1993.
- Baarsel, J.J. van, *William Perkins. Eene bijdrage tot de kennis der religieuse ontwikkeling in Engeland, ten tijde van koningin Elisabeth*, 's-Gravenhage 1912, herdr. Amsterdam 1975.
- Bachrach, A.G.H., *Sir Constantine Huygens and Britain: 1596-1687 I*, Leiden/Londen 1962.
- Bakhuizen van den Brink, J.N. en Dankbaar, W.F., *Handboek der kerkgeschiedenis III/IV Leeuwarden 1980-1985*⁴.
- Bakker, J., *John Smyth. De stichter van het Baptisme*, Wageningen z.j.
- Balmer, R.H., *A perfect Babel of confusion. Dutch religion and English culture in the Middle Colonies*, New York/Oxford 1989.

- Bán, I., 'Die literatur- und kulturgeschichtliche Bedeutung des ungarischen Puritanismus des 17. Jahrhundert', in: P.F. Barton en L. Makkai, *Rebellion oder Religion?* Boedapest 1977, 75-88.
- Bandt, H., *Luthers Lehre vom verborgenen Gott*, Berlijn 1952.
- Bangs, C., *Arminius. A study in the Dutch Reformation*, New York 1971.
- Barker, W.S., *Puritan profiles. 54 Influential puritans at the time when the Westminster Confession of Faith was written*, Fearn 1996.
- Barnett, P.R., *Theodore Haak, F.R.S. (1605-1690). The first German translator of Paradise Lost*, 's-Gravenhage 1962.
- Batten, J.M., *John Dury: advocate of Christian reunion*, Chicago 1944.
- Baukham, R.J., 'Adding to the Church, during the Early American period', in: The Westminster Conference 1973, *Adding to the Church*, 36-48.
- Bauer, K., *Valérand Poullain. Ein kirchengeschichtliches Zeitbild aus der Mitte des sechzehnten Jahrhunderts*, Elberfeld 1927.
- Benzing, J., 'Die Hanauer Erstdrucker Wilhelm und Peter Antonius', in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 21 (1980), 1005-1126.
- Benzing, J., 'Johann Theodor de Bry, Levinus Hulsius Witwe und Hieronymus Galler als Verleger und Drucker zu Oppenheim', in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 9 (1969), 589-642.
- Berg, J. van den, 'Joseph Mede and the Dutch Millenarian Daniel van Laren', in: *Prophecy and Eschatology*, M. Wilks, Oxford 1994, 111-122.
- Berge, D. ten, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats*, 's-Gravenhage 1979.
- Berkel, K. van, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*, Amsterdam 1983.
- Beza, *Ad Tractationem de Ministrorum Evangelii gradibus, ab Hadriano Saravia Belga editam responsio*, Genève 1593.
- Bie, J.P. de en J. Loosjes (ed.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, 5 dln. met de eerste aflevering van het zesde deel, 's-Gravenhage 1903-1949.
- Bitskey, I., *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn. Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt am Main enz. z.j.
- Blankenfeld, B.J., *Puritans in the provinces: Banbury, Oxfordshire, 1554-1660*, 2 dln.; Ann Arbor 1989.
- Blom, F., *Christoph and Andreas Arnold and England. The travels and book-collections of two seventeenth-century Nurembergers*, Nürnberg 1982.
- Boersma, H., *A Hot Peppercorn. Richard Baxter's doctrine of justification in its seventeenth-century context of controvers*, Zoetermeer 1993.
- Boersma, O., *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen 1568-1585*, z.p. 1994.
- Boersma, O., *Calvinist exiles in Tudor and Stuart England*, Aldershot 1996.
- Boorman, D., 'Reformers before the Reformation', in: The Westminster Conference 1973, *Adding to the Church*, 82-99.
- Boorman, D., 'The Halfway Covenant', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 73-102.
- Borgomeo, P., *L'église de ce temps dans la prédication de saint Augustin*, Parijs 1972.
- Bout, J. en Spaan, N.J., *Vrienden van de Bruidegom. Het leven van James Guthrie (±1612-1661) en William Guthrie (1620-1665)*, Houten 2000.
- Bowman, M., *Voetius over het gezag der synoden*, Amsterdam 1937.

- Brachlow, S., 'John Robinson and the separatist ideal', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 5-18.
- Brachlow, S., *The communion of the saints. Radical puritanism and separatist ecclesiology 1570-1625*, Oxford 1988.
- Bray, G. (ed.), *Documents of the English Reformation*, Cambridge 1994.
- Brecht, M., *Martin Luther III. Die Erhaltung der Kirche*, Stuttgart 1987.
- Bremer, F.J., *The puritan experiment. New England Society from Bradford to Edwards*, Hannover/Londen 1996².
- Brentall, J.M., *Samuel Rutherford in Aberdeen*, Inverness z.j.
- Breward, I., *The work of William Perkins*, Appleford 1970.
- Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*, Nieuwkoop 1974.
- Brienen, T., 'Johannes Teellinck (ca. 1623-1674)', in: T. Brienen, e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II*, Kampen 1990, 46-56.
- Brienen, T., 'Maximiliaen Teellinck (ca. 1606-1653)', in: J.B.H. Alblas, e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, 69-82.
- Broeyer, F.G.M., *Thomas Cranmer 1489-1556. Kerkleider en geloofsgetuige*, Apeldoorn 1988.
- Brook, B., *The lives of the puritans II*, 1813, Pittsburgh 1994.
- Brooks Holifield, E., *The covenant sealed. The development of puritan sacramental theology in Old and New England, 1570-1720*, New Haven/Londen 1974.
- Brooks, P.N., *Cranmer in context*, Cambridge 1989.
- Brown, W., *The reformed pastor*, z.p. 1974. Herdruk van *The reformed pastor* van Baxter, z.p. 1862.
- Bucer, *Commentaar op de evangeliën*, ed. 1536.
- Bühler, P., *Die Anfechtung bei Martin Luther*, Zürich 1942.
- Bunyan, J., *Come and welcome to Jesus Christ*, 1678.
- Bunyan, J., *Overvloedige genade voor de grootste van alle zondaren*, Houten 1989.
- Burgess, W.H., *John Robinson pastor of the Pilgrim Fathers*, Londen/New York 1920.
- Bush, S., *The writings of Thomas Hooker. Spiritual adventure in two worlds*, Madison/Londen 1980.
- Caldwell, P., *The puritan conversion narrative*, Cambridge 1983.
- Cameron, J.C., (ed.), *The First Book of Discipline, with Introduction and Commentary*, Edinburgh 1972.
- Cameron, J.K., 'Some students from the Netherlands at the University of St. Andrews in the late sixteenth and early seventeenth centuries', in: Chr.G.F. de Jong en J. van Sluis (red.), *Gericht verleden. Kerkhistorische opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Nijenhuis ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag*, Leiden 1991, 49-72.
- Carden, A., *Puritan christianity in America. Religion and life in seventeenth-century Massachusetts*, Grand Rapids 1990.
- Carlson, E.J., "'Practical divinity", Richard Greenham's ministry in Elizabethan England', in: E.J. Carlson, (ed.), *Religion and the English people 1500-1640. New voices, new perspectives*, Kirksville 1998.
- Carson, J.L., and Hall, D.W., (ed.), *To glorify and enjoy God. A commemoration of the 350th anniversary of the Westminster Assembly*, Edinburgh 1994.
- Carter, A.C., *The English Reformed Church in Amsterdam in the seventeenth century*, Amsterdam 1964.
- Carter, A.C., 'John Robinson and the Dutch Reformed Church', in: *Studies in Church History III*, Leiden 1966, 232-241.

- Carter, A.C., 'Marriage counselling in the early seventeenth century: England and the Netherlands compared', in: J. van Dorsten (ed.), *Ten studies in Anglo-Dutch relations*, Leiden/Londen 1974, 94-127.
- Chambon, J., *Der Puritanismus. Sein Weg von der Reformation bis zum Ende der Stuarts*, Zürich 1944.
- Christie, G., 'James Durham as courtier and preacher', in: Records of the Scottish Church History Society 4 (1932), 66-80.
- Cliffe, J.T., *The puritan gentry. The great puritan families of Early Stuart England*, Londen enz. 1984.
- Coffey, J., *Politics, religion and the British revolutions. The mind of Samuel Rutherford*, Cambridge 1997.
- Collinson, P., *A mirror of Elizabethan puritanism. The life and letters of 'Godly Master Dering'*, Londen 1964.
- Collinson, P., *The Elizabethan puritan movement*, Londen 1967, herd. Oxford 1990.
- Collinson, P., *Archbishop Grindal 1519-1583. The struggle for a Reformed Church*, Los Angeles 1979.
- Collinson, P., *Godly people. Essays on English protestantism and puritanism*, Londen 1983.
- Collinson, P., 'Elizabethan and Jacobean puritanism as forms of popular religious culture', in: Chr. Durston en J. Eales, *The culture of English puritanism, 1560-1700*, Houndmills 1996, 32-56.
- Cook, F., *Samuel Rutherford and his friends*, Edinburgh 1992.
- Coppens, C., 'Challenge' and 'counterblast': het boek als wapen in Englands controverse tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw, in: D. Imhof, e.a. (ed.), *Antwerpen, dissident drukkerscentrum. De rol van Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland 16de eeuw*, Antwerpen 1994, 33-58.
- Crookshank, W., *Historie van den staat en het lyden van de kerke van Schotland*, Rotterdam 1754.
- Cross, C. 'The state and development of protestantism in English towns, 1520-1603', in: A.C. Duke and C.A. Tamse (ed.), *Church and state since the Reformation, Britain and the Netherlands VII*, Den Haag 1981, 22-44.
- Cuming, G.J., *A history of anglican liturgy*, Londen 1969.
- Cuperus, S., *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de republiek*, 2 dln.; Leeuwarden 1916-1920.
- Danner, D.G., *Pelgrimage to puritanism. History and theology of the Marian Exiles at Geneva, 1555-1560*, New York 1999.
- Darrow, D.M., *Thomas Hooker and the puritan art of preaching*, Dissertatie University of California. 1968, Ann Arbor 1999.
- Davies, H., *The worship of the English puritans*, Westminster 1948.
- Davies, H., *Worship and theology in England from Cranmer to Hooker, 1534-1603*, Princeton 1970.
- Davies, N., *Europe. A history*, Oxford/New York 1996.
- De Praedestinationis modo et ordine*, 1598
- Dellsperger, R., *Die Anfänge des Pietismus in Bern*, Göttingen 1984.
- Denholm, A.T., *Thomas Hooker: puritan preacher 1586-1647*, Dissertatie Hartford Seminary Foundation, 1961, Ann Arbor 1999.
- Denis, Ph. en Rott, J., *Jean Morély ca 1524-ca 1594 et l'utopie d'une démocratie dans l'église*, Genève 1993.
- Deppermann, K., 'Der englische Puritanismus', in: M. Brecht (ed.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1993, 11-55.

- Deursen, A.Th. van, 'De Republiek en Europa in de zeventiende eeuw', in: H.H.J. van As, C.R. van den Berg en R. Bisschop (ed.), *Vrede, vrijheid, vaderland. Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster*, Rotterdam 1998, 13-29.
- Dever, M.E., *Richard Sibbes. Puritanism and calvinism in late Elizabethan and early Stuart England*, Macon 2000.
- Dexter, H.M. en Dexter, M., *The England and Holland of the Pilgrims*, Boston/New York 1905.
- Dickens, A.G., *Lollards and the protestants in the diocese of York, 1509-1558*, Londen enz. 1959.
- Dickens, A.G., 'Heresy and the origins of English protestantism', in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann, *Britain and the Netherlands II*, Groningen 1964, 47-66.
- Doumergue, E., *Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps III*, Lausanne 1905.
- Dover, Wilson, J., 'Richard Schilders and the English puritans', in: *Transactions of the Bibliographical Society*, 11 (1912), 65-134.
- Duker, A.C., *Gisbertus Voetius*, 3 dln.; Leiden 1897-1915.
- Dunlop, A.I., *William Carstares and the Kirk by law established*, Edinburgh 1967.
- Eales, J., 'A road to revolution: the continuity of puritanism, 1559-1642', in: Chr. Durston and J. Eales (ed.), *The culture of English puritanism, 1560-1700*, Houndmills 1996, 184-209.
- Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, J.H. Hessels, 3 dln; Cambridge 1887-1897.
- Ecclesiasticae disciplinae, et Anglicanae ecclesiae ab illa aberrationis, plena et verbo Dei et dilucida explicatio*, Rupellanae [La Rochelle] 1574.
- Eekhof, A., *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika, 1624-1664*, 2 dln; 's-Gravenhage 1913.
- Eggermont, P.L., 'Samuel van Haringhouk als uitgever van de Nadere Reformatie', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 1 (1977), 90-102.
- Eggermont, P.L., 'De werken van Jean Taffin Sr. (1529-1602) in de Nederlandse taal, al dan niet samen uitgegeven met een werkje van Jean de l'Espine', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 3 (1979), 1-20.
- Elderen, R.J. van, *Toekomst voor Israël. Een theologie-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij Engelse protestanten in de periode 1547-1670, tegen de achtergrond van hun eschatologie*, Kampen 1992.
- Elton, G.R., *The Parliament of England 1559-1581*, Cambridge 1989.
- Elton, G.R., *The Tudor constitution. Documents and commentary*, Cambridge 1995.
- Emerson, E.H., *English puritanism from John Hooper to John Milton*, Durham 1968.
- End, G. van den, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie*, Leiden 1991.
- Engelberts, W.J.M., *Willem Teellinck*, Amsterdam 1898.
- Epistulae Tigurinae de rebus potissimum ad Ecclesiae Anglicanae Reformationem pertinentibus*, Cambridge 1848.
- Eredics, P., 'Úngarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert', in: A. Visser (ed.), *In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and The Netherlands*, Wassenaar 1999, 71-81.
- Esser, R., *Niederländische Exulanten im England des 16. und frühen 17. Jahrhunderts*, Berlin 1996.

- Eusden, J.D., *Puritans, lawyers, and politics in early seventeenth-century England*, z.p. 1968.
- Evans, R.J.W., 'Calvinism in East Central Europe: Hungary and her neighbours', in: M. Prestwich (ed.), *International calvinism 1541-1715*, Oxford 1985, 167-196.
- Exalto, K., 'Simon Oomius (1630-ca 1707)', in: T. Brienen e.a. (ed.), *De Nadere Reformatie en het gereformeerd piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 149-179.
- Examen Arminianismi, conscriptum et discipulis dictatum a doctissimo clarissimoque viro*, Utrecht 1668.
- Ferguson, S.B., *John Owen on the christian life*, z.p. 1987.
- Ficker, J., *Luthers Vorlesung über den Römerbrief 1515/1516. Die Scholien*, Leipzig 1930.
- Foster, S., *The long argument. English puritanism and the shaping of New England culture, 1570-1700*, Williamsburg 1991.
- Foster, W.R., *The Church before the Covenants. The Church of Scotland, 1596-1638*, Edinburgh en Londen 1975.
- Frere, W.H. en C.A. Douglas, *Puritan manifestoes. A study of the origin of the puritan revolt, with a reprint of the admonition to the Parliament and kindred documents, 1572*, Londen 1954.
- Garret, C.H., *The Marian Exiles. A study in the origins of Elizabethan puritanism*, Cambridge 1938.
- Genderen, J. van, *Herman Witsius*, 's-Gravenhage 1953.
- Gent, W. van, 'Koelman's kommentaar op enkele Engelse schrijvers', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 2 (1978), 29-32.
- Gent, W. van, 'Zondenregisters', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 4 (1980), 39-42.
- Gent, W. van, 'Reformatie of deformatie?', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 16 (1992), 58-62.
- Gillespie, R. 'Dissenters and Non-conformists, 1661-1700', in: K. Herlihy (ed.), *The Irish dissenting tradition, 1650-1750*, Dublin/Portland 1995, 11-28.
- Goeters, J.F.G., 'Der reformierte Pietismus in Deutschland 1650-1690', in: M. Brecht (ed.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1993, 241-277.
- Goeters, W., *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig/Utrecht 1911.
- Graaf, G.H. van de, 'Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Franeker. Impressies uit hun dagboeken en brieven', in: G.T. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra (ed.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 90-101.
- Graafland, C., 'De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 3 (1979), 65-95.
- Graafland, C., *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerde Protestantisme*, 's-Gravenhage 1987.
- Graafland, C., 'De invloed van het Puritanisme op het ontstaan van het Gereformerd Piëtisme in Nederland', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 7 (1983), 1-24.
- Graafland, C., 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie ±1650-±1750', in: P. Bange e.a., *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*, Hilversum 1988, 47-69.
- Graafland, C., 'Voetius als gereformeerd theoloog', in: J. van Oort e.a. (ed.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989, 12-31.

- Graafland, C., Hof, W.J. op 't en Lieburg, F.A. van, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 19 (1995), 107-184.
- Grane, L., *Modus loquendi theologicus. Luthers Kampf um die Erneuerung der Theologie 1515-1518*, Leiden 1975.
- Greaves, R.L., *John Bunyan*, Grand Rapids 1969.
- Grell, O.P., 'From uniformity to tolerance: the effects on the Dutch Church in London of reverse patterns in English Church policy from 1634 to 1647', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 66 (1986), 17-40.
- Grell, O.P., *Dutch calvinists in Early Stuart London. The Dutch Church in Austin Friars 1603-1642*, Leiden enz. 1989.
- Grell, O.P., *Calvinist exiles in Tudor and Stuart England*, Aldershot 1996.
- Groenendijk, L.F., 'De origine van Sixtus Brunsvelt's ontmaskering van de "bijna-christen"', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 1 (1977), 133-136.
- Groenendijk, L.F., 'Guthrie's vademecum en de door Koelman toegevoegde illustraties', in: W. Guthrie (ed.), *Des christens groot interest*, Utrecht 1981, 475-512.
- Groenendijk, L.F., *De nadere reformatie van het gezin. De visie van Petrus Witte wrongel op de christelijke huishouding*, Dordrecht 1984.
- Groenendijk, L.F., 'De oorsprong van de uitdrukking "nadere reformatie"', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 9 (1985), 128-134.
- Groenendijk, L.F., 'Het puritanisme en het gezinsagogisch offensief van de Nadere Reformatie in de zeventiende eeuw', in: *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs*, 3 (1987), 166-178.
- Groenendijk, L.F., 'Johannes de Swaef (1594-1653)', in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II*, Kampen 1990, 11-18.
- Grosheide, D., *Cromwell naar het oordeel van zijn Nederlandse tijdgenoten*, Amsterdam 1951.
- Haar, J. van der, 'Puriteinse invloed uit Engeland toegelicht uit een tweetal preken van resp. ds Joos van Laren en Dr Richard Sibbes', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 2 (1978), 89-93.
- Haar, J. van der, *From Abbadie to Young. A bibliography of English, most puritan works, translated in the Dutch language*, 2 dln.; Veenendaal 1980.
- Haar, J. van der, 'Nederlandse theologen onder Engelse puriteinen', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 10 (1986), 105-108.
- Haar, J. van der, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987.
- Haar, J. van der, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von 1600-1800*, Edeveen 1997.
- Hall, B., 'Puritanism: the problem of definition', *Humanists and protestants 1500-1900*, Edinburgh 1990.
- Hall, B., 'Bucer in England', in: D.F. Wright (ed.), *Martin Bucer. Reforming church and community*, Cambridge 1994.
- Hall, B., 'The Genevan version of the English Bible: its aims and achievements', in: W.P. Stephens (ed.), *The Bibel, the Reformation and the Church*, Sheffield 1995.
- Haller, W., *The rise of puritanism, or the way to the new Jerusalem as set forth in pulpit and press from Thomas Cartwright to John Lilburne and John Milton*, New York/Londen 1965.

- Hanford, J.H., *John Milton, Englishman*, z.p. 1950.
- Hardman, K.J., *Seasons of refreshing. Evangelism and revivals in America*, Grand Rapids 1994.
- Harinck, C., *De Schotse verbondsleer van Robert Rollock tot Thomas Boston*, Utrecht 1986.
- Harten, P.H. van, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte*, 's-Gravenhage 1988³.
- Hartwell, J., *The firebrand taken out of the fire, or the wonderful history, case and cure of Miss Drake*, Londen 1654.
- Harvey, E., *Bucer in England*, Marburg 1906.
- Heerma van Voss, L., 'Noorzeecultuur (1500-1800)', in: K. Davids e.a., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580 -1800*, Leuven/Apeldoorn 1995, 25-55.
- Hellekant, B., *Engelsk uppbyggelselitteratur i svensk översättning intill 1700-talet*, Lund 1944.
- Helmholz, R.H., *Roman canon law in Reformation England*, Cambridge 1990.
- Heppe, H., *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche namentlich der Niederlande*, herdr. Goudriaan 1979.
- Heijting, W., 'Voorsichtich ghelyck de slangen: en onnoosel als de duyven'. De Dordtse uitgever François Boels', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 23 (1999), 117-183.
- Hill, C., *The century of revolution, 1603-1714*, herdr. Bungay 1974.
- Hill, J.E.C., 'Seventeenth-century English society and sabbatarianism', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (ed.), *Britain and the Netherlands II*, Groningen 1964, 84-108.
- Hillerdal, G., *Reason and revelation in Richard Hooker*, Lund 1962.
- Hindson, E., (ed.), *Introduction to puritan theology. A reader*, z.p. z.j.
- Höltgen, K.J., 'Die Lösung des alten Rätsels: Emanuel Sonthom, das Güldene Kleinod und das englische Original', in: *Anglia. Zeitschrift für englische Philologie*, 100 (1982), 357-372.
- Hof, W.J. op 't, 'Een apotheker in tweeërlei zin', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 5 (1981), 10-16.
- Hof, W.J. op 't, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1984.
- Hof, W.J. op 't, 'Een pamflet uit 1623 betreffende de bekering der Joden', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 65 (1985), 35-45.
- Hof, W.J. op 't, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987.
- Hof, W.J. op 't, 'Josias van den Houte', in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie I*, Kampen 1987, 23-26.
- Hof, W.J. op 't, 'Puriteinse invloed op J. Borstius', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 11 (1987), 12-17.
- Hof, W.J. op 't, 'De visie op de Joden bij Eeuwout Teellinck na 1624', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 12 (1988), 128-139.
- Hof, W.J. op 't, 'Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)', in: P. Bange e.a., *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*, Hilversum 1988, 151-165.
- Hof, W.J. op 't, 'Everhardus Schuttenius (± 1595-1655). De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle', in: *Zwols Historisch Jaarboek*, 5 (1988), 35-60.

- Hof, W.J. op 't, 'Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck', in: *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989, 92-108.
- Hof, W.J. op 't, 'Thomas à Kempis bij Willem Teellinck', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), 42-68; 14 (1990), 88-112; 15 (1991), 1-13.
- Hof, W.J. op 't, 'De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets', in: A. Wiggers e.a., *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Delft 1991, 37-82.
- Hof, W.J. op 't, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie. Een eerste algemene verkenning', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15 (1991), 73-120.
- Hof, W.J. op 't, *Voorbereiding en bestrijding. De oudste gereformeerde piëtistische voorbereidingspreken tot het Avondmaal en de eerste bestrijding van de Nadere Reformatie in druk*, Kampen 1991.
- Hof, W.J. op 't, *Bibliografische lijst van de geschriften van Willem Teellinck*, Rotterdam 1993.
- Hof, W.J. op 't, 'Johan Fargharson: vaandeldrager in tweeërlei dienst', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 10 (1993), 22-29.
- Hof, W.J. op 't, 'Johannes Spiljardus (1593-1658)', in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, 31-42.
- Hof, W.J. op 't, 'De verschillen tussen voetianen en coccejansen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus', in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall, *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk*, Zoetermeer 1994, 54-73.
- Hof, W.J. op 't, 'Gereformeerde piëtisten. Opposanten én geestverwanten van de doopsgezinden', in: *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks, 20 (1994), 83-128.
- Hof, W.J. op 't, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 18 (1994), 1-50.
- Hof, W.J. op 't, 'Eén boek binnen drie confessies. Een voorbeeld van interconfessionele spiritualiteit', in: *Herademing. Tijdschrift voor Spiritualiteit en Mystiek*, 3-9 (1995), 9-13.
- Hof, W.J. op 't, 'Geïmporteerde vroomheid? De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief', in: K. Davids e.a., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*, Leuven/Apeldoorn 1995, 83-105.
- Hof, W.J. op 't, 'Een vergeten piëtistisch puriteins geschrift in het Nederlands uit 1612', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 20 (1996), 73-80.
- Hof, W.J. op 't, 'Piety in the wake of trade. The North Sea as an intermediary of Reformed piety up to 1700', in: J. Roding en L. Heerma van Voss (ed.), *The North Sea and Culture 1550-1800. Proceedings of the International Conference held at Leiden 21-22 April 1995*, Hilversum 1996, 248-265.
- Hof, W.J. op 't, 'Puriteinse preken in Friesland', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 20 (1996), 114-120.
- Hof, W.J. op 't, 'Die Nähere Reformation und der niederländische reformierte Pietismus und ihr Verhältnis zum deutschen Pietismus', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 78 (1998), 161-183.
- Hof, W.J. op 't, *Eeuwout Teellinck. Leven, werk en betekenis*, Rumpst 1999.
- Hof, W.J. op 't, 'William Perkins over het wereldeinde', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 24 (2000), 1-19.

- Hof, W.J. op 't, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1623-1632*, in de toekomst te verschijnen.
- Hof, W.J. op 't, Niet, C.A. de en Uil, H., *Eeuwout Teellinck in handschriften*, Kampen 1989.
- Hof, W.J. op 't, Niet, C.A. de en Uil, H., *Willem Teellinck in handschriften*, in de toekomst te verschijnen.
- Hofmeyr, J.W., *Johannes Hoornbeeck as polemikus*, Kampen 1975.
- Hoftijzer, P.G., *Engelse boekverkopers bij de beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724*, Amsterdam/Maarssen 1987.
- Holl, K., *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte I*, Luther, Tübingen 1923.
- Hollweg, W., *Die Geschichte des älteren Pietismus in den reformierten Gemeinden Ostfrieslands von ihren Anfängen bis zur großen Erweckungsbewegung (um 1650-1750)*, Aurich/Leer 1978.
- Hooker, R., *Of the laws of ecclesiastical polity*, 2 dl.n.; Londen/New York, 1954.
- Hooker, T., *The application of Redemption by the effectual work of the Word, and the Spirit of Christ, for the bringing of lost sinners to God*, Londen 1657, herdr. New York 1972.
- Hopf, C., *Martin Bucer and the English Reformation*, Oxford 1946.
- Horn, R.M., 'Thomas Hooker, the soul's preparation for Christ', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 19-37.
- Horne, A.S. en J.B. Hardie, J.B., *In the steps of the Covenanters*, Edinburgh 1974.
- Horst, I.B., *The radical brethern. Anabaptism and the English Reformation to 1558*, Nieuwkoop 1972.
- Houston, R.A., 'Elders and deacons. Membership of the consistory of the Scots church, Rotterdam (1643-1829) and the kirk session of Tolbooth parish, Edinburgh (1690-1760)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20 (1994), 282-308.
- Houtekamer, S. *Christopher Love (1618-1651). Een puritein op weg naar het schavot*, Houten 2000.
- Howie, J., *The Scots worthies*, Glasgow 1837, herdr. Edinburgh 1995.
- Hughes, F.E., *Theology of the English Reformers*, Londen 1965.
- Hughes, P.E., 'Calvin and the Church of England', in: W.S. Reid, *John Calvin, his influence in the western world*, Grand Rapids 1982.
- Huntley, F.L., *Bishop Joseph Hall, 1574-1656. A biographical and critical study*, Cambridge 1979.
- Hurlbut, S.A., *The liturgy of the Church of Scotland since the Reformation I, Calvin's liturgy at Strasburg and Geneva II, The Book of Common Order, commonly known as Knox's Liturgy*, Washington 1944, 1945.
- Hylson-Smyth, K., *The churches in England from Elizabeth I to Elizabeth II, I 1558-1688*, Londen 1996.
- James, L.H., 'Roger Williams, the earliest legislator for a full and absolute liberty of conscience', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 51-72.
- Jenkins, R.B., *Henry Smith, England's silver-tongued preacher*, Macon 1988.
- Jones, J.W., *The shattered synthesis. New England puritanism before the Great Awakening*, New Haven/Londen 1873.
- Jones, L.C., *Simon Goulart 1543-1628*, Genève/Parijs 1917.
- Jong, C.G.F. de, *John Forbes (ca. 1568-1634)*, Groningen 1987.
- Jonge, C. de, 'Franciscus Junius (1545-1602) en de Engelse Separatisten te Amster-

- dam', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 59 (1978), 132-159.
- Kalma, J.J., 'It rampjier en de dûmnys', in: J.J. Kalma en K. de Vries (ed.), *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen*, Leeuwarden 1972, 144-174.
- Keeble, N.H., *Richard Baxter. Puritan of letters*, Oxford 1982.
- Keller-Hüschemenger, M., *Die Lehre der Kirche in früh-reformatorischen Anglikanismus. Struktur und Funktion*, Gütersloh 1972.
- Kendall, R.T., 'Living the christian live - in the teaching of William Perkins and his followers', in: The Westminster Conference 1975, *Living the christian live*, 45-60.
- Kendall, R.T., 'John Cotton, first English calvinist?', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 38-50.
- Kingdon, R.M., *Geneva and the consolidation of the French protestant movement 1564-1572*, Genève 1967.
- Kinloch, T.F., *The life and works of Joseph Hall 1574-1656*, Londen/New York 1951.
- Kluiver, J.H., *De souveraine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*, Middelburg 1998.
- Knappen, M.M., *Tudor puritanism. A chapter in the history of idealism*, Chicago/Londen 1965.
- Knight, J., *Orthodoxies in Massachusetts. Rereading American puritanism*, Cambridge Mass. en Londen 1997².
- Knox, D.B., *The Doctrine of Faith in the reign of Henry VIII*, Londen 1961.
- Knox, J., *The history of the reformation of religion within the realm of Scotland* Edinburgh/Pennsylvania 1994.
- Knox, S.J., *Walter Travers. Paragon of Elizabethan puritanism*, Londen 1962.
- Knox, John, *Works* 6 dln.; Edinburgh 1846-1864, herdr. New York 1966.
- Koelman, J., (vert.), *Een waarachtige en volkomene cotype van 't Nieuw Covenant*, z.p. Knuttel 11704.
- Koltay, K., 'Two hundred years of English puritan books in Hungary', in: *Angol Filológiai Tanulmányok*, 20 (1989), 48-66.
- Koltay, K., 'Ames, Hartlib and Dali: a case study of the Dutch, English and Hungarian puritan connections', in: A. Visser (ed.), *In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and The Netherlands*, Wassenaar 1999, 49-56.
- Kressner, H., *Schweizer Ursprünge des anglikanischen Staatskirtchentums*, Gütersloh 1953.
- Krull, A.F., *Jacobus Koelman*, Sneek 1901.
- Kuyper, A., *Het werk van den Heiligen Geest*, z.p. 1927.
- Kyle, R.G., *The mind of John Knox*, Lawrence 1984.
- Lamirande, E., *L'église céleste selon Augustin*, Parijs 1963.
- Lang, A., *Puritanismus und Pietismus. Studien zu ihrer Entwicklung von M. Butzer bis zum Methodismus*, Neukirchen 1941.
- Lasco, J. à, 'Forma ac ratio', uitgegeven in Frankfort 1555, in: A. Kuyper, *Joannis a Lasco, Opera tam edita quam inedita* II, Amsterdam/'s-Gravenhage 1866.
- Latré, G., 'William Tyndale in Antwerpen: hervormer, bijbelvertaler en schepper van de Engelse taal', in: D. Imhof e.a. (red.), *Antwerpen, dissident drukkerscentrum. De rol van Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland 16de eeuw*, Antwerpen 1994, 59-70.

- Laun, J.F., 'Die Prädestination bei Wyclif und Bradwardin', in: H. Bornkamm, *Imago Dei. Beiträge zur theologischen Anthropologie*, Giessen 1932, heruitg.
- Lechler, G.V., *John Wycliffe and his English precursors*, Londen 1904.
- Leff, G., *Bradwardine and the Pelagians. A study of his 'De Causa Dei' and its opponents*, Cambridge 1957.
- Leuenberger, S., *Cultus Ancilla Scripturae: Das Book of Common Prayer als erweckliche Liturgie – ein Vermächtnis des Puritanismus*, Bazel 1986.
- Leurdijk, G.H., 'Dionysius Spranckhuysen', in: T. Brienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie I*, Kampen 1987, 27-42.
- Leurdijk, G.H., 'De Nadere Reformatie in Delft', in: J.C. Okkema e.a., *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden. Zesde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Delft 1994, 137-169.
- Lewis, P., 'Puritan England', in: The Westminster Conference 1975, *The christian and the state in revolutionary times*, 60-75.
- Lieburg, F.A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadacta*, Rotterdam 1989.
- Lieburg, F.A. van, 'Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), 73-87.
- Lieburg, F.A. van, 'Johan Godschalk van Schurman (1605-1664)', in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, 55-68.
- Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572-1816*, Zoetermeer 1996.
- Lloyd-Jones, D.M., 'John Bunyan: Church Union – "Light from John Bunyan and other Puritans"' in: *The puritans: their origins and successors*, Edinburgh 1987.
- Lloyd-Jones, D.M., *The puritans: their origins and successors. Addresses delivered at the Puritan and Westminster Conferences 1959-1978*, Edinburgh 1987.
- Loades, D.M., 'Illicit presses and clandestine printing in England, 1520-1590', in: A.C. Duke en C.A. Tamse (ed.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands*, Britain and the Netherlands IX, Zutphen 1987, 9-27.
- Locher, G.W., *Die Zwinglische Reformation im Rahmen der europäischen Kirchengeschichte*, Göttingen 1979.
- Los, F.J., *Wilhelmus à Brakel*, Leiden 1892.
- Lowance, M.I., *The language of Canaan. Metaphor and symbol in New England from the puritans to the transcendentalists*, Cambridge Mass/Londen 1980.
- MacCulloch, D., *Thomas Cranmer. A life*, New Haven/Londen 1996.
- Macinnes, A.I., *Charles I and the making of Covenanting Movement 1625-1641*, Edinburgh 1991.
- Macleod, J., *Scottish theology in relation to church history*, Edinburgh 1974.
- Manusov, C., *Pelgrims en profeten. Bunyan's The Pilgrim's Progress in de mystieke denkereld van Jacob Böhme*, Utrecht 1985.
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*, Antwerpen/Amsterdam 1996.
- Marsden, J.B., *The history of the early puritans: from the Reformation to the opening of the Civil War in 1642*, Londen 1853.
- Marsden, J.B., *The history of the later puritans: from the opening of the Civil War in 1642, to the ejection of the non-conforming clergy in 1662*, Londen 1854.

- Mather, C., *The great works of Christ in America. Magnalia Christi Americana* 2 dln; herdr. Edinburgh 1979.
- Matthews, A.G., *Calamy revised*, Oxford 1934, herdr. 1988².
- Matthews, A.G., *Farewell sermons of some of the most eminent of the nonconformist ministers*, Londen 1816, herdr. Ligonier PA 1992.
- Maxwell, W.D., *The liturgical portions of the Genevan Service Book used by John Knox while a minister of the English congregation of Marian Exiles at Geneva, 1556-1559*, Westminster 1931.
- McCoy, F.N., *Robert Baillie and the Second Scots Reformation*, Ann Arbor 1972.
- McFarlane, K.B., *The origins of religious dissent in England*, New York 1966².
- McGinn, B., 'The English mystics', in: J. Raitt (ed.), *Christian spirituality. High Middle Ages and Reformation*, Londen 1987.
- McGoldrick, J.E., *Luther's Scottish connection*, Cranbury e.a., z.p. 1989.
- McGowan, A.T.B., *The federal theology of Thomas Boston*, Edinburgh 1997.
- McGrade, A.S. (ed.), *Richard Hooker and the construction of christian community*, Tempe 1997.
- McGrath, A.E., *Luther's theology of the Cross*, Oxford 1985.
- McKenzie, E.C., *A catalogue of British devotional and religious books in German translation from the Reformation to 1750*, Berlijn/New York 1997.
- McKenzie, E.C., *British devotional literature and the rise of German pietism*, 2 dln.; onuitgegeven dissertatie aan de universiteit van St. Andrews, 1984.
- McLelland, J.C., *The visible Words of God. An exposition of the Sacramental Theology of Peter Martyr Vermigli, A.D. 1500-1562*, Grand Rapids 1957.
- McLelland, J.C. en Duffield, G.E., *The life, early letters & eucharistic writings of Peter Martyr*, Sutton Courtenay 1989.
- McNair, P.M.J., 'Peter Martyr in England', in: J.C. McLelland (ed.), *Peter Martyr Vermigli and the Italian Reform*, 85-105.
- Meertens, P.J., 'Godefridus Cornelisz Udemans', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 28 (1936), 65-106.
- Meuse, C.J., *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd. Een onderzoek naar de verhouding tussen het zeventiende-eeuwse chiliastie en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman*, Kampen 1990.
- Meuse, C.J., 'Jacobus Koelman (1631-1695): leven en werken', in: T. Brienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II*, Kampen 1990, 63-93.
- Meuse, C.J., 'De visie van Koelman op de puriteinen', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 20 (1996), 44-61.
- Mentz, G., *Die Wittenberger Artikel von 1536*, Darmstadt 1968 heruitg.
- Merrill, Th.F., 'A discourse of conscience' en 'The whole treatise of cases of conscience', in: Th.F. Merrill (ed.), *William Perkins 1558-1602. English puritanist. His pioneer works on casuistry*, Nieuwkoop 1966.
- Micron, M., *De Christlike ordinancien der Nederlandscher ghemeinten te Londen 1554*, opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door W.F. Dankbaar, 's-Gravenhage 1956.
- Middlekauf, *The Mathers. Three generations of puritan intellectuals, 1596-1728*, Berkeley enz. 1999.
- Morgan, I., *Princes Charles's puritan chaplain*, Londen 1957.
- Morril, J.(ed.), *The Scottish National Covenant in its British context*, Edinburgh 1990.
- Müller, E.F.K., *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*, Leipzig 1903.

- Murray, I., (ed.), *Sermons of the Great Ejection*, Londen 1962.
- Murray, I., (ed.), *The Reformation of the Church. A collection of reformed and puritan documents on church issues*, Londen 1965.
- Murray, I., 'Living the christian live - exemplified in the English Reformers', in: The Westminster Conference 1975, *Living the christian live*, 14-28.
- Murray, I.H., *The puritan hope. A study in revival and the interpretation of prophecy*, Edinburgh 1975².
- Napeir, M., *Memoirs of John Napier of Merchinston, his lineage, life and times, with a history of the invention of logarithms*, Edinburgh/Londen 1834.
- Nauta, D., *De Nederlandsche Gereformeerden en het Independentisme in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1936.
- Neal, D., *Historie der rechtzinnige puriteinen* 2 dln; Rotterdam 1752-1753, vert. van *The history of the puritans or protestant non-conformists* I-III, Londen 1732-1733 (deel I-II) en Dublin 1755 (deel III).
- Neill, S., *Het anglicanisme*, Utrecht/Antwerpen 1970.
- Niet, C.A. de, *Gisbertus Voetius, De praktijk der godzaligheid (TA AZKHHTIKA sive Exercitia pietatis - 1664)*. Tekstuitgave met inleiding, vertaling en commentaar, 2 dln.; Utrecht 1996.
- Nijenhuis, W., 'Beza's treatise "De triplici episcopatu"', in: *Ecclesia Reformata, Studies on the Reformation*, Leiden 1972.
- Nijenhuis, W., *Adrianus Saravia c. 1532-1613*, Leiden 1980.
- Nijenhuis, W., *Matthew Slade 1569-1628. Letters to the English ambassador*, Leiden 1986.
- Nuttall, G.F., *Richard Baxter and Philip Doddridge, A study in a tradition*, Oxford 1951.
- Nuttall, G.F., 'English dissenters in the Netherlands 1640-1689', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 59 (1978/9), 37-54.
- Nuttall, G.F., *Richard Baxter*, Londen 1965.
- Oberman, H.A., *Archbishop Thomas Bradwardine. A fourteenth century Augustinian*, Utrecht 1957.
- Oberman, H.A., *Forerunners of the Reformation. The shape of late medieval thought*, illustrated by Key Documents, Londen 1967.
- Olsen, V.N., *John Foxe and the Elizabethan Church*, Berkeley enz. 1973. *Oprechte Haarlemsche Courant*.
- Os, M. van, Schutte, G.J., *Bunyan in England and abroad. Papers delivered at the John Bunyan Tercentenary Symposium*, Vrije Universiteit Amsterdam, 1988, Amsterdam 1990.
- Paas, S., *De gemeenschap der heiligen. Kerk en gezag bij presbyteriaanse en separatistische Engelse puriteinen, 1570-1593*, Zoetermeer 1996.
- Packer, J.I., *A quest for Godliness. The puritan vision of the christian life*, Wheaton Ill. 1990.
- Packer, J.I. en Duffield, G.E. (ed.), *The work of Thomas Cranmer*, Appleford 1964.
- Palliser, D.M., *The Age of Elizabeth. England under the later Tudors 1547-1603*, Londen/New York 1992.
- Palmer, R.R. en Colton, J., *A history of the modern world*, New York 1971⁴.
- Pápai Szabó, György, 'Tolnai Dali János szerepe a magyar puritánus mozgalomban', in: *Studia Nova*, 3 (1995), 291-311.
- Parker Society, Cambridge 1844: 'The two liturgies, A.D. 1549 and A.D. 1552 with other documents set forth by authority in the reign of King Edward VI': in: *Corpus Confessionum, Die Bekenntnisse der Christenheit*, afd. 17, *Anglikanismus*

- I. *Die Kirche von England, ihr Gebetbuch, Bekenntnis und Kanonisches Recht*, bewerkt door D.C. Fabricius, Berlijn/Leipzig 1937.
- Parker Society, *Early writings of John Hooper*, z.p. 1843.
- Parker Society, *The writings of John Bradford* 2 dln.; 1848-1853.
- Pauck, W., *Das Reich Gottes auf Erden. Utopie und Wirklichkeit. Eine Untersuchung zu Butzers "De Regno Christi" und zur englischen Staatskirche des 16. Jahrhunderts*, Berlin/Leipzig 1928.
- Paul, R.S., *The Assembly of the Lord. Politics and religion in the Westminster Assembly and the 'Grand Debate'*, Edinburgh 1985.
- Petróczi, E., 'Some features added to the portrait of William Ames', in: A. Visser (ed.), *In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and The Netherlands*, Wassenaar 1999, 57-66.
- Pettegree, A., *Foreign protestant communities in sixteenth-century London*, Oxford 1986;
- Pettegree, A., *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the development of reformed protestantism*, Oxford 1992.
- Pettegree, A., *Marian protestantism. Six studies*, Aldershot 1996.
- Pettegree, A., 'The reception of calvinism in Britain', in: W.H. Neuser, B.G. Armstrong (ed.), *Calvinus Sincerioris Religionis Vindex*, Kirksville 1997.
- Philip, R.G., 'The life and preaching of John Livingstone, 1630-1672', in: *Records of the Scottish Church History Society* 4 (1932), 150-161.
- Pollanus, Valerandus, *Liturgia sacra 1551-1555*, opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door dr. A.C. Honders, Leiden 1970.
- Postma, F. en Sluis, J. van, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843*, Leeuwarden 1995.
- Powicke, F.J., *Henry Barrow Separatist (1550?-1593) and the Exiled Church of Amsterdam (1593-1622)*, Londen 1900.
- Powicke, F.J., *Robert Browne, pioneer of modern congregationalism*, z.p. 1910.
- Primus, J.H., *Richard Greenham. Portrait of an Elizabethan pastor*, Macon 1998.
- Primus, J.H., *The Vestments Controversy. An historical study of the earliest tensions within the Church of England in the reigns of Edward VI and Elizabeth*, Kampen 1960.
- Procter, F., Frere, W.H., *A new history of The Book of Common Prayer with a rationale of its offices*, Londen 1965.
- Puritanismus Anglicanus, sive praecipua dogmata eorum, qui inter vulgo dictos Puritanos in Anglia, rigidiores habentur*, Frankfort 1610.
- Quarles van Ufford, H., *A Merchant-Adventurer in the Dutch Republic. John Quarles and his times 1596-1646/7*, Amsterdam 1983.
- Reid, J., *Memoirs of the lives and writings of those eminent divines, who convened in the famous Assembly at Westminster, in the seventeenth century*, 2 dln; herd. Edinburgh 1982.
- Reuter, K., *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*, Neukirchen 1940.
- Roding, J. en L. Heerma van Voss (ed.), *The North Sea and Culture 1550-1800. Proceedings of the International Conference held at Leiden 21-22 April 1995*, Hilversum 1996.
- Rood, W., *Comenius and the Low Countries. Some aspects of life and work of a Czech exile in the seventeenth century*, Amsterdam enz. 1970.

- Rose, E., *Cases of conscience. Alternatives open to Recusants and puritans under Elizabeth I and James I*, Cambridge 1975.
- Rose-Troup, F., *John White, the patriarch of Dorchester*, New York 1930.
- Rostenberg, L., 'The New World: John Bellamy, "pilgrim" publisher of London', in: L. Rostenberg (ed.), *Literary, political, scientific, religious & legal publishing, printing & bookselling in England, 1551-1700: Twelve studies I*, New York 1965, [97]-[129].
- Rupp, G., *The righteousness of God. Luther studies*, Londen 1968.
- Rutherford, S., *Rutherford's catechism. Containing the sum of christian religion*, Edinburgh 1998.
- Ryle, J.C., *Five English reformers*, Londen 1965.
- Sann, A., *Bunyan in Deutschland*, Gießen 1951.
- Saxby, T.J., *The quest for the new Jerusalem, Jean de Labadie and the Labadists, 1610-1744*, Dordrecht enz. 1987.
- Schaff, P., *The creeds of christendom with history and critical notes III*, Grand Rapids 1977.
- Schelven, A.A.van, *De Nederduitse vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitsland*, 's-Gravenhage 1908.
- Schelven, A.A. van, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd. Zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis II* Schotland, Engeland, Noord-Amerika, Amsterdam 1951.
- Schmidt, M., 'Die "Geistliche Bad-Cur" Wolfgang Mayers in Basel (1649) und ihr literarisches Vorbild: Thomas Taylors Traktat "A Man in Christ or a new Creature" (vor 1629)', in: M. Schmidt, *Wiedergeburt und neuer Mensch. Gesammelte Studien zur Geschichte des Pietismus*, Witten 1969, 24-50.
- Schneemelcher, W., *Matthias Nethenus. Leben und Werk*, z.p. 1972.
- Schoneveld, C.W., *Intertraffic of the mind. Studies in seventeenth-century Anglo-Dutch translation with a checklist of books translated from English into Dutch, 1600-1700*, Leiden 1983.
- Schutte, G.J. e.a., *Bunyan in Nederland*, Houten 1989.
- Scott Pearson, A.F., *Thomas Cartwright and Elizabethan puritanism 1535-1603*, Cambridge 1925, herdr. 1966.
- Seaver, P.S., *The puritan lectureship. The politics of religious dissent, 1560-1662*, Stanford 1970.
- Selwyn, D.G., *A catechism set forth by Thomas Cranmer*, Appleford 1978.
- Sermons by Hugh Latimer, some time bishop of Worcester, Martyr, 1555*, Cambridge 1844, XIII.
- Sermons or Homilies, appointed to be read in Churches*, Londen 1833, herdr. Lewes 1986.
- Shelly, H.P., *Richard Sibbes. Early Stuart preacher of piety*, Philadelphia 1972, herdr. Ann Arbor 1999.
- Shuffelton, F., *Thomas Hooker (1586-1647)*, Princeton 1977.
- Simpson, M.A., 'Of the troubles begun at Frankfurt, A.D. 1554', in: D. Shaw (ed.), *Reformation and revolution*, Edinburgh 1967.
- Smeaton, D.D., *Lollard themes in the Reformation theology of William Tyndale*, Kirksville 1986.
- Smellie, A., *Men of the Covenant. The story of the Scottish Church in the years of the persecution*, Londen 1904.
- Smet, O. de, *De Engelse natie te Antwerpen in de 16e eeuw (1496-1582)*, 2 dln.; Antwerpen 1950-1954.

- Spalding, J.C., 'Discipline as a mark of the true church in its sixteenth century lutheran context', in: C. Lindberg (ed.), *Piety, politics, and ethics*, Kirksville 1984.
- Spalding, J.C., *The reformation of the ecclesiastical laws of England, 1552*, Kirksville 1992.
- Speed Hill, W., (ed.), *Studies in Richard Hooker. Essays preliminary to an edition of his works*, Londen 1972.
- Spijker, W. van 't, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970.
- Spijker, W. van 't, *Democratisering van de kerk anno 1567*, Kampen 1975.
- Spijker, W. van 't, 'De Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986.
- Spijker, W. van 't, 'Guilielmus Amesius (1576-1633)', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 53-86.
- Spijker, W. van 't, *Gemeenschap met Christus, centraal gegeven van de gereformeerde theologie*, Kampen 1995.
- Sprengler-Ruppenthal, A., *Mysterium und Riten nach Londoner Kirchenordnung der Niederländer*, Graz 1967.
- Sprunger, K.L., *The learned doctor William Ames. Dutch backgrounds of English and American Puritanism*, Urbana enz. 1972.
- Sprunger, K.L., *Dutch puritanism. A history of English and Scottish churches of the Netherlands in the sixteenth and seventeenth centuries*, Leiden 1982.
- Sprunger, K.L., 'William Ames and the Franeker link to English and American Puritanism', in: G.T. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra (ed.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 264-274.
- Sprunger, K.L., *Trumpets from the tower. English puritan printing in the Netherlands 1600-1640*, Leiden enz. 1994.
- Spufford, M., *The world of rural dissenters 1520-1725*, Cambridge 1995.
- Spurr, J., 'From puritanism to dissent, 1660-1700', in: Chr. Durston and J. Eales (ed.), *The culture of English puritanism, 1560-1700*, Houndmills 1996, 234-265.
- Stearns, R.P., *Congregationalism in the Dutch Netherlands. The rise and fall of the English congregational classis 1621-1635*, Chicago 1940.
- Stearns, R.P., *The strenuous puritan. Hugh Peter 1598-1660*, Urbana 1954.
- Stevens, W., *The history of the Scottish Church*, Rotterdam, Edinburgh enz. 1833.
- Stevens, D.M., *John Cotton and Thomas Hooker: the rhetoric of the Holy Spirit*, Dissertatie Berkeley 1972.
- Stighelen, K. van der, *Anna Maria van Schurman of 'Hoe hooge dat een maeght kan in de konsten stijgen'*, Leuven 1987.
- Stock, B., *Augustine, the reader. Meditation, self-knowledge, and the ethics of interpretation*, Cambridge Mass, Londen 1996.
- Stoeffler, F.E., *The rise of evangelical pietism*. Studies in the history of religions IX; Leiden 1971.
- Stone, L., *The causes of the English Revolution, 1529-1642*, Londen 1973².
- Sträter, U., *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen 1987.
- Strengholt, L., 'Twee brieven aan Constantijn Huygens', in: *Voortgang*, 5 (1984), 47-68.
- Sutherland, N.M., 'The English refugees at Geneva, 1555-1559', in: R.C. Gamble (ed.), *Articles on Calvin and calvinism 14*, New York/Londen 1992.

- Szigeti, J., 'Eighteenth-century Hungarian protestant pietist literature and John Bunyan', in: M. van Os en G.J. Schutte (ed.), *Bunyan in England and abroad. Papers delivered at the John Bunyan Tercentenary Symposium, Vrije Universiteit, Amsterdam 1988, 1990.*
- Tai Liu, *Discord in Zion: the puritan divines and the puritan revolution 1649-1660*, International Archives of the History of Ideas LXI, Den Haag 1973.
- Tanis, J.R., *Dutch calvinistic pietism in the Middle Colonies. A study in the life and theology of Theodorus Jacobus Frelinghuysen*, 's-Gravenhage 1967.
- Tanis, J.R., 'Reformed pietism in Colonial America', in: F.E. Stoeffler (ed.), *Continental pietism and early American christianity*, Grand Rapids 1976, 34-73.
- The cloud of unknowing*. Ingeleid door A. Zegveld, Nijmegen 1986.
- The due right of presbyteries or, a peaceable plea for the government of the Church of Scotland*, z.p. 1644.
- The Pilgrim Press*, R. Breugelmans, Nieuwkoop 1987.
- The Scots Confession of 1560. A modern translation by James Bulloch*, Edinburgh 1960. *Letters of Samuel Rutherford. A selection*, Edinburgh 1973.
- The soul's conflict with itself and victory over itself by faith.*
- Theologoumena Pantodapa, sive de natura, ortu, progressu, et studio verae theologiae libri sex*, 1661; vertaling: Biblical Theology 1994.
- Thomson, A., *Samuel Rutherford*, Londen 1884.
- Thomson, J.A.F., *The later Lollards, 1414-1520*, Oxford 1965.
- Thorn, J., Lockyer, R. en Smith, D., *Engeland. De geschiedenis van een wereldrijk* Utrecht/Antwerpen 1967.
- Toon, P., *Puritans and calvinism*, Pennsylvania 1973.
- Torrance Kirby, W.J., *Richard Hooker's doctrine of royal supremacy*, Leiden enz. 1990.
- Torrance, T.F., *Scottish theology from John Knox tot John McLeod Campbell*, Edinburgh 1996.
- Tournoy, G., 'Humanisten, heersers en hervormers in de eerste helft van de zestiende eeuw tussen de Zuidelijke Nederlanden en Engeland', in: D. Imhof e.a. (red.), *Antwerpen, dissident drukkerscentrum. De rol van Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland 16de eeuw* Antwerpen 1994, 23-32.
- Tovey, A., 'Adding to the Church - in the teaching of the Elizabethan Separatists, in: The Westminster Conference 1973, *Adding to the Church*, 20-35.
- Trevelyan, G.M., *England under the Stuarts*, herdr. Bungay 1960.
- Trimp, J.C., *Jodocus van Lodensteyn. Predikant en dichter*, Kampen 1987.
- Trinterud, L.J., (ed.), *Elizabethan puritanism*, Oxford/New York 1971.
- Trueman, C.R., *Luther's legacy. Salvation and English Reformers 1525-1556*.
- Valen, L.J. van, *Nafthalie, een losgelaten hinde. De strijd en het lijden van de Schotse Kerk voor de Kroonrechten van Christus*, Houten 1992.
- Valen, L.J. van, *Pelgrim naar Immanuël's land. Het leven van Samuel Rutherford*, Houten 1998.
- Vaughan, A.T., (ed.), *The puritan tradition in America, 1620-1730*, Hannover/Londen 1997².
- Veld, H. van 't, *Bemide broeder die ik vond op 's werelts pelgrimswegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)*, Utrecht 2000.
- Verkamp, B.J., *The indifferent mean. Adiaphorism in the English Reformation to 1554*, Athene/Detroit 1977.

- Visscher, H., *Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken*, Haarlem 1894.
- Visser, H.B., *De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939.
- Vos, J.G., *The Scottish Covenanters. Their origins, history and distinctive doctrines*, Pittsburgh 1980².
- Vries, P. de, *Die mij heeft liefgehad. De betekenis van de gemeenschap met Christus in de theologie van John Bunyan (1616-1683)*, Heerenveen 1999.
- Vrolijkert, G., *Vlissingsche kerkhemel, ofte levensbeschrijving van alle de hervormde leeraren, die, sedert den afval van Spanjen 1572, tot op dezen tyd, in de Nederduytsche kerke van Vlissingen gearbeydt hebben*, Vlissingen/Middelburg 1758.
- Walker, W., *The creeds and platforms of congregationalism*, z.p. 1969.
- Wallmann, J., *Philipp Jakob Spener und die Anfänge des Pietismus*, Tübingen 1986.
- Walzer, M., *The revolution of the saints. A study in the origins of radical politics*, New York 1974.
- Watkins, O.C., *The puritan experience. Studies in spiritual autobiography*, New York 1972.
- Weisiger, C.N., *The doctrine of the Holy Spirit in the preaching of Richard Sibbes*, Fuller Theol. Sem., 1984, Ann Arbor 1999.
- Welti, M.E., *Der Basler Buchdruck und Britannien. Die Rezeption britischen Gedankenguts in den Basler Pressen von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Bazel 1964.
- Whitaker, E.C., *Martin Bucer and The Book of Common Prayer*, Great Wakering 1974.
- White, B.R., *The English separatist tradition, from the Marian martyrs to the Pilgrim Fathers*, Oxford 1971.
- Whitee, H.C., *The Tudor Books of Private Devotion*, Westport 1951, 1979.
- Williams, G.H. e.a. (ed.), *Thomas Hooker. Writings in England and Holland*, Cambridge/Harvard 1975.
- Wilson, J.F. (ed.), *Church and state in American history*, Boston 1965.
- Wilson, J.F., *Pulpit in Parliament. Puritanism during the English Civil Wars, 1640-1648*, Princeton 1969.
- Witsius, *Geestelyke printen van een onwedergebooren op syn beste en wedergeboorne op syn slechtste*.
- Worden, A.B., 'Literature and political censorship in Early Modern England', in: A.C. Duke and C.A. Tamse, (ed.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands*, Britain and the Netherlands IX, Zutphen 1987, 45-62.
- Works of Richard Sibbes I*, Edinburgh 1973.
- Ziff, L., *The career of John Cotton: puritanism and the American experience*, Princeton 1962.

Personenregister

- Abacs, Márton Hunyadi 368
Abbot, George 58, 66
Abernethy, John 325, 382
Adams, Thomas 365
Agricola 206
Ainsworth, Henry 279-281, 284, 286, 287
Allen, William 40
Ambrosius 203
Ames, William 48, 59-61, 100, 103, 158, 159, 167, 191, 206, 243, 244, 281, 293, 298, 300, 302, 303, 310-312, 317, 319, 367-371
Ancumanus, Bernhardus Nicaeus 344, 348
Ancumanus, Jodocus 344
Anderkó, István Szokolyai 368
Andros, Edmund 117
Anselmus 232
Antonius, Wilhelm 348, 349
Apollonius, Willem 282, 288
Archer, John 301-303
Aristoteles 163, 190, 194, 200, 201, 205, 370
Arminius, Jacobus 39, 157, 206
Arnold, Andreas 347, 353
Arnold, Christoph 347, 353
Arndt, Johann 354
Assche, Justinus van 285, 286
Aubert, Pierre 363
Augustinus 22, 125, 126, 177, 182, 200, 203, 232
Bachelor, Samuel 293, 295, 296
Baillie, Robert 74, 77, 282, 331
Bale, John 356
Balfour, John 86
Balmford, Samuel 298
Bancroft, Richard 45, 58
Barkely, Thomas 298
Barnes 136
Barrow, Henry 44, 278, 279
Baxter, Richard 67, 78, 80, 81, 168-174, 194, 197, 325, 339, 350, 354, 359, 361, 363, 365
Bayly, Lewis 67, 179, 246-247, 249, 250, 252, 257, 258, 295, 317, 320, 325, 328, 338, 349, 352-355, 360, 363, 364, 366, 367, 371, 375, 376, 378, 380-381
Baynes, Paul 309, 324
Beeckman, Abraham 283, 284
Beeckman, Isaác 283, 284
Beeckman, Jacob 284, 285
Bellamy, John 285
Bellarminus 206
Berbandus, Christophorus 349
Bernard van Clairvaux 187
Bernard, Richard 327
Bertholf, Guiliam 95
Best, John 301
Beza, Theodorus 21, 41, 54, 143, 147, 148, 151, 154, 157, 184, 188, 201, 203-205, 232-234, 313
Binning, Hugh 77, 306, 324, 382
Bisschop, Enoch 309
Blair, Robert 77, 186
Blakerby, Richard 319
Boekholt, Johannes 325, 363
Bogaert, Johannes 326
Bogerman, Johannes 158, 310
Bois, John 344
Bois, Mattheüs du 305, 313, 337
Boleyn, Anna 19, 26, 40
Bolton, Robert 268, 339
Bonner 136
Bor, Salomon 287
Borstius, Jacobus 305, 306, 330, 351, 382
Borstius, Johannes 305
Boston, Thomas 129, 185
Boswell, William 276, 298
Bownd, Nicholas 254
Bowye, Walter 301, 331
Boxhorn, Henricus 326
Boyd, William 92
Bradford, John 48, 129, 130, 174, 233, 245, 316
Bradford, William 59, 96
Bradshaw, William 59, 74, 158, 243
Bradwardine, Thomas 125, 232
Brakel, Wilhelmus à 307
Bramhall 331
Breen, Gillis van 324
Brenz, Johann 35

- Brewer, Thomas 284, 285
Brewster, William 284, 285, 308
Bridge, William 299
Brightman, Thomas 66, 337
Brooks, Thomas 81
Broughton, Hugh 276, 295, 348, 357
Brown, John 291, 299, 305, 306
Browne, Robert 44, 230, 275, 278
Brusvelt, Sixtus 287, 327
Bruyning, Joseph 308
Bruyning, Mercy 308
Bucer, Martin 31, 32, 34, 43, 127, 129-131, 140, 142, 148, 200-203, 224, 233, 235, 244, 245, 247-248, 253, 254, 263, 269, 357, 358
Bucerus, Gerson 296
Bullinger, Heinrich 127, 129, 130, 233, 260, 263
Bunny, Edmund 342, 343, 375
Bunyan, John 67, 81, 129, 162, 174-181, 258, 267, 292, 325, 350, 363, 379
Burgess, Cornelius 71
Burlamacchi, Philippe 310
Burroughes, Jeremiah 299, 304
Burs, Jacobus 282, 286, 310
Byfield, Nicholas 303, 325, 336
Calamy, Edmund 72, 81
Calderwood, David 65, 284
Calvijn, Johannes 21, 31, 42, 54, 127, 129, 139-142, 144, 148, 154, 165, 177, 184, 185, 187, 188, 200, 201, 203, 212, 214, 216, 219, 220, 232-236, 252, 253, 260, 263, 265, 266, 268, 290, 374
Cameron, Richard 87, 299, 301, 306
Campbell, Archibald 88, 89
Canisius 203
Canne, John 281
Cargill, Donald 87, 88
Carleton, Dudley 285, 294, 310
Carstares, William 92
Cartwright, Thomas 39, 41-43, 45, 145-153, 173, 202-204, 212, 231, 275, 276, 341
Carver, John 96
Casmannus, Ottho 343
Catharina van Aragon 26, 27
Cats, Jacob 319, 320
Cawton, Thomas 299, 305
Chadderton, Lawrence 57
Charlotte van de Palts 353
Chevreau, Urbain 363
Chouet, Jaques 360, 363
Chouet, Pierre 360
Christian, Wolfgang 361
Chrysostomus 203
Clarke, Samuel 318
Claverhouse 86
Cleaver, Robert 284, 308, 315
Clemens VII 26
Clerc, David le 363
Codde, Petrus 309
Cole, Jacob 316
Colet, John 23
Colvill, William 301, 304
Comenius, Johann Amos 346, 371
Cotton, John 60, 66, 78, 97, 103-105, 107-111, 161, 191, 319, 330, 347, 353, 382
Cowper, William 320, 324, 325, 363, 382
Cox, Richard 140
Cranmer, Thomas 23, 26-32, 127, 129-136, 146, 224, 264, 357
Cranmer, William 277
Cromwell, Oliver 14, 71, 75-79, 111, 162, 168, 176, 270, 288, 290, 322, 326, 341, 372
Cromwell, Richard 162, 372
Cromwell, Thomas 29
Csere, János Apáczai 369
Csipkés, György Komáromi 368
Cunningham, Thomas 300
Cyprianus 203
Dali, János Tolnai 368-370
Davenport, John 60, 61, 99, 103, 104, 109, 111-113, 115, 297, 298
David, Jacobus de 304
Davison, William 275
Demetrius, Andreas 318
Denison, John 318
Dent, Arthur 179
Dering, Edward 38
Deusing, Johann 350, 351
Dibbets, Franciscus 303
Dibbets, Henricus 305
Dickson, David 69, 77
Dilherr, Michael 349
Dionysius de Areopagiet 126
Dod, John 284, 308, 314, 315, 325
Domna, Henricus 309
Dorth, Johannes van 288

- Douglas, John 52
Downname, George 325
Drake, Francis 190-193
Drake, John 300
Drummond, Patrick 300
Dudley, Robert 45
Durham, Jacobus 77
Durham, James 306, 307, 336, 337, 382
Dury, John 173, 290, 346
Dury, Robert 297
Dyke, Daniel 320, 324, 325, 345, 349, 354, 363, 366, 377
Dyke, Jeremiah 325, 339
Eaton, Samuel 297, 298
Eaton, Theophilus 109
Eck, Catharina van 295
Edward VI 20, 26, 29-32, 34, 48, 51, 52, 127, 130-132, 137, 141, 269, 356, 357, 372
Eilmar, Georg Christian 355
Elborough, Jeremiah 341, 343
Elgersma, Franciscus 328
Eliot, John 68, 100, 114
Elisabeth van de Palts 353
Elizabeth Tudor 14, 19, 20, 23, 26, 33, 34, 38, 40-45, 47, 53, 56, 58, 60, 137, 143, 145, 150, 153, 228, 242, 293
Endicott, John 105
Episcopus, Simon 310
Erasmus 23, 205
Erastus, Thomas 147
Erb, Johannes 359, 361
Erythropel, Johann Just 365
Esze, Tamás 366
Essen, Johannes van 24
Fairfax, Thomas 75
Fargharson, Johan 295, 382
Featley, Daniel 364
Fecht, Johann Benjamin 355
Fenner, Dudley 276
Field, John 39, 42, 43, 150
Filips II 32, 33, 41
Fischer, Johann 354
Fisher 345
Fisher, John 27
Fleming, Robert 299, 306
Floccenius, Martin 353
Forbes, John 191, 276, 294, 317
Fox, George 75
Fuxe, John 38, 179, 356
Fuxe, Samuel 356
Frans II 51
Frederik van de Palts 62
Freeman, Bernardus 96
Frelinghuysen, Theodorus Jacobus 96
Frey, Johann Jakob 361
Fulke, William 151
Galler, Hieronymus 349
Gardiner, Stephen 25, 27, 29, 32, 131
Gataker, Thomas 73, 317-320, 351
Genius, Isaac 348
Gentman, Cornelis 286, 289
Gesenius, Justus 354
Gib, John 87
Gifford, George 279
Gilby, Anthony 141
Gillispie, George 69, 74, 231
Gillispie, Patrick 77
Gilpin, George 275
Godscale, James 357
Gomarus, Franciscus 256
Goodman, Christopher 141
Goodwin, Thomas 60, 72, 78, 196, 301, 303, 304, 324-326, 337, 347
Goodyear, Hugh 297, 305
Gouda, Johannes de 326
Gouge, William 49, 320, 363
Goulart, Simon 362
Graafland, C. 376
Gray, Andrew 77
Greendon, Martha 314
Greenham, Richard 248, 254
Greenhill, William 72
Greenwood, John 44, 278, 279
Gribius, Petrus 300, 319
Grindal, Edmund 43, 136, 146
Grindall, Johannes 303
Grindall, John 303
Grindall, Swithune 303
Groenendijk, L.F. 287, 314, 327, 341
Grynaeus, Johann Jacob 356
Gustaaf Adolf 62
Guthrie, James 73, 77
Guthrie, William 337, 382
Haak, Theodorus 345-347
Haar, J. van der 318-322, 327, 341, 348, 351
Hall, Joseph 67, 287, 295, 320, 325, 344, 345, 347, 350, 353, 354, 360-365, 375, 377, 378

- Hamilton 306
Hamilton, Patrick 51
Haringhouk, Samuel van 71, 304
Harrison, Richard 44
Harrison, Robert 278
Harsdörffer, Georg Philipp 349
Hartlib, Samuel 346, 370
Hartmann, Johann Ludwig 354
Hayward, John 290, 365
Helwys, Thomas 292
Henderson, Alexander 63, 69, 74
Hendrik VIII 19, 20, 25-28, 32, 34, 38,
40, 51, 128, 131, 132, 264
Henriëtte Maria 66
Herder, Adriaan de 291, 373
Hering, John 301
Herle, Charles 72
Herwie, Thomas 344
Heupel, Johann 349
Hexham, Henry 294, 298, 308, 326
Hickman, Henry 297
Hidding, H. 304
Hiëronymus 203
Higginson, Francis 105, 106
Hilarius 203
Hildersham, Arthur 58, 202, 203, 313,
314
Hill, Thomas 72
Hilton, Walter 126
Holles, Thomas 295
Hommius, Festus 281
Hondius, Jacobus 336
Hoog, John 299
Hooker, Richard 31, 35, 36, 152, 228,
243
Hooker, Thomas 48, 66, 95, 97-100,
103, 104, 106-108, 111, 189-199,
231, 297, 298, 304, 326, 339, 381
Hooper, John 31, 32, 39, 129-131, 174,
233
Hoorndreeck, Johannes (professor) 282,
318, 336
Hoorndreeck, Johannes (predikant) 319
Hopff 345
Hopkins, John 249-250
Horatius 223
Hosius 203
Hoste, Dirck 283
Houte, Josias van den 336
Howe, John 269
Howie, Robert 356
Huisman, F.W. 321
Hulsius, Levinus 349
Hummel, Johann Heinrich 290
Humphrey, Laurence 356
Hus, Johannes 125
Hutchinson, Anne 107-109
Hutchinson, William 107, 108
Huybert, Andries de 309, 324
Huygens, Constantijn 309, 310
Hyde, Edward 80, 82, 83
Hyperius, Andreas 236
Ignatius van Loyola 342, 353
Imhoff, Jakob Wilhelm 353
Jacob, Henry 59, 60, 276, 281
Jacobus I 14, 20, 39, 40, 47-49, 53-
65, 69, 70, 96, 97, 143, 160, 214,
240, 242, 257, 262, 314, 323, 348,
358
Jacobus II 87-92
Jacobus V 50, 51
Jacobus VI = Jacobus I
Jaquemot, Théodore 363
Jewel 136
Johnson, George 280
Johnson, Francis 276, 279-281, 292
Jonas, Justus 133
Josselin, Ralph 245-246
Junius, Franciscus 282
Justus, Heinrich 356, 357
Karel I 14, 49, 50, 58, 65-72, 75-76, 78,
80, 96, 161, 276
Karel II 63, 73, 76, 77, 79-80, 82-88,
90, 92, 114, 115, 168
Karel V 26
Karl Ludwig 346
Kempfen, Martin von 347, 350
Knewstubb, John 57
Knox, John 19, 20, 30, 31, 48, 51, 52,
54, 57, 90, 140-144, 182, 356
Koch, Balthasar Gerhard 350
Koch, Henning 350
Koelman, Jacobus 95, 186, 188, 189,
194, 195, 286, 288-291, 303, 304,
306-309, 324, 326, 330, 334, 336-
339, 381, 382
König, Ludwig 359, 360
Krüger, Simon Jodocus 289, 352
Kuyper, Abraham 163
Labadie, Jean de 289-291, 305, 311,
339, 373
Lakeman, Johannes 304

- Lamotius, Johannes 313, 320, 324, 326, 348
Lancaster, John 315
Lange, Johann 350
Laren, Abraham van 327
Laren, Arnold van 300
Laren, Daniël van 302, 303
Laren, Joos van 327
Lasco, Johannes à 31, 127, 131, 135, 138, 139, 226
Latimer, Hugh 29, 32, 34, 136
Laud, William 65-69, 71, 73, 96, 97, 99, 109, 160, 183, 191, 276, 294, 299, 302, 341
Launskeho, Symeona Walecyca 371
Leighton, Alexander 61, 85
Leighton, Robert 85
Lemwijk, Olof Swensson 364
Lieburg, F.A. van 321, 322
Lilburne, John 75
Linaker, Robert 368
Linning, Thomas 92
Livingstone, John 299, 305, 306
Lloyd-Jones, D.M. 31
Loarte, Gaspar 341, 342
Lodenstein, Jodocus van 95, 289, 312, 352
Lodewijk XIV 92
Lombardus, Petrus 203
Lorántffy, Zsuzsánna 370
Love, Christopher 324-326
Luderhoff, Andreas 365
Luies, Jan 335
Luis de Granada 342, 353, 376
Luther, Maarten 23-25, 127-129, 135, 154, 179, 194, 195, 200, 203, 215, 219, 220, 265, 266, 268, 374
Macauly 177
Maccovius, Johannes 159, 206
MacWard, Robert 299, 305, 306
Marbach 131
Maria van Lotharingen 50-52
Maria van Modena 89
Maria Stuart 40, 41, 51, 53
Maria Stuart, vrouw van Willem III 89-92
Maria Tudor 19, 20, 26, 32-34, 48, 51, 52, 127, 130, 131, 136-138, 141, 145, 146, 173, 356
Martinus, Johannes 361
Martonfalvi, György 368, 369
Martyr, Petrus = Vermigli, Petrus Martyr
Massanus, Guilielmus 362
Mather, Cotton 100, 109, 119, 189, 190, 210-212
Mather, Eleazer 113
Mather, Increase 100, 113, 116, 117, 119
Mather, Richard 112, 113
Matthew, Thomas = Rogers, John
Maurits 323
May, Abigael 308
Mayer, Johann Friedrich 355
McKenzie, E.C. 347, 355, 364
Mead, Matthew 81, 281, 287, 301, 327
Mede, Joseph 302
Medgyesi, Pál 366, 367, 369, 370
Melanchthon 31, 128, 201, 205
Melville, Andrew 54, 63
Mertens, Jan 283
Metacom 116
Meusevoet, Vincent 313, 324, 326, 327
Mey, George de 319
Meyer, Jacob (grootvader) 358
Meyer, Jacob (kleinzoon) 358, 361
Meijer, Lodewijk 312
Meyer, Wolfgang 357, 358, 360-362
Milton, John 71, 78, 81, 290, 346
Molnár, Albert Szenczi 367
Monk 78, 79
Montgomeri, Hugh 295
More, Thomas 23, 27, 126
Morély, Jean de 147
Müller, Johann Christoph 351
N.B. 303
Napier, John 362, 382
Nauta, D. 283
Neal, Daniel 39, 40
Neill, Stephen 37
Nethenus, Matthias 312
Nevay, John 299, 305
Newcomen, Matthew 72, 297, 304
Nicolai, Johann 343
Niet, C.A. de 327
Noyse, James 104
Nye, Philip 72, 196, 301
Oecolampadius 203
Olai, Johannes 364
Oldcastle, John 22
Olevianus, Caspar 260

- Oomius, Simon 309, 336, 338, 376
Osiander, Andreas 29
Owen, Henry 160
Owen, John 72, 78, 160-169, 180,
206-209, 212, 215-220, 231, 233,
234, 255-257, 263, 325
Paas, S. 373
Paget, John 191, 198, 293, 297, 300,
302, 305, 346
Paget, Robert 300
Panneel, Michiel 324
Park, Robert 299
Parker, Matthew 34, 36, 43, 136, 146
Parker, Robert 158, 281, 330
Parker, Thomas 104
Parkhurst, John 38
Parsons, Robert 342
Pauli, H.C. 365
Peden, Alexander 88
Pemble, William 352
Penn, William 94
Pennock, Fredrick Willemszoon 302
Penry, John 44, 45
Perkins, William 38, 39, 47, 48, 61,
103, 153-159, 197, 204-206, 212,
214-215, 221-230, 233, 234, 248,
249, 251, 255, 257, 315, 316, 320,
324-327, 334-336, 343, 344, 348,
349, 356-360, 362, 366, 370, 379,
380
Perre, Paulus van de 319
Peter, Hugh 298
Petric, Alexander 298, 299, 305
Philpot, John 38
Pilkington, James 38
Polanus, Amandus 357
Pole, Reginald 32
Pollanus = Poullain
Polyander, Johannes 281
Potocky, Niklaus 362
Potocky, Stanislaus 362
Potts, Thomas sr. 307
Potts, Thomas jr. 300, 307
Poullain, Valérand 139, 140
Preston, John 38, 49, 60, 103, 277,
325
Proost, Jonas 319
Prynne, William 358
Pym, John 68, 70
Quarles, Francis 365
Quarles, John 277
Quick, John 300, 318
Rainolds, John 57
Rákóczi, György I 370
Rákóczi, György II 370
Ramée, Pierre de la 190, 194, 205, 369,
370
Rédei, Ferenc 366
Renwick, James 87, 88, 90, 307
Reyniersen, Bartholomeüs 319
Reyniersen, Petrus 319
Reynolds, Edward 72
Richardson, Charles 347
Richardson, Edward 297, 301, 305
Ridderus, Franciscus 361
Ridley, Nicolas 29, 32, 129, 136, 137
Ringier, Johann Heinrich 361
Rivetus, Andreas 256
Robinson, John 59, 60, 96, 281, 282,
284-286, 291, 292, 310
Roe, John 300
Rogers, Ezekiel 110
Rogers, Nehemiah 365
Rogers, John 29
Rollock, Robert 184, 260-262
Rothe, Johannes 297
Row, John 52
Ruben, Abraham 357
Rulitius, Johannes 346
Rushius, Nicolaas 307
Rutherford, Samuel 73, 74, 77, 181-189,
198, 231, 306, 344, 382
Rijcke, Arnoldus de 319
S.P.P.F. 362
Salbach, Johann Christoph 350, 351
Saldenus, Guilielmus 311, 336, 376
Sand, Josua 286, 303, 317, 318, 324,
326
Santvoort, Cornelius van 96
Saskerus, Theodorus 309
Schaap, Gerard 319
Schilders, Richard 278
Schmidt, Johann 358, 360, 376, 377,
383
Schoneveld, C.W. 321, 322
Schotanus, Christianus 369
Schroderus, Ericus 364
Schurman, Anna Maria van 311
Schurman, Frederik van 311
Schurman, Johan Godschalk van 311
Schuttenius, Everhardus 277-278, 295,
311, 317, 318, 326, 330

- Scott, Thomas 301
Scudder, Henry 345
Seckendorff, Veit Ludwig von 363
Sedgewick, Obadiah 293, 304
Sewell, Samuel 100
Seymour, Jane 26
Sharp, James 83, 84, 86
Shepard, Thomas 97, 99, 103, 104, 106,
195, 339, 381
Shields, Alexander 92
Shuffelton, F. 194
Sibbes, Richard 48, 49, 60, 61, 103,
168, 192, 197, 327
Sidney, Robert 279
Silvius, Johan 365
Simonides, Simon 336, 352, 361
Simpson, Sydrach 299
Skelton, Samuel 105, 106
Slade, Matthew 279
Sleer 345
Smith, Henry 320, 365
Smyth, John 281, 292, 303
Some, Robert 358
Someren, Johannes van 380
Sonthom, Emanuel = Thomson, Ema-
nuel
Spang, William 282, 331
Spanheim, Friedrich sr. 345
Spanheim, Friedrich jr. 345
Sparke, Thomas 57
Sparwenfeld, Johan Gabriel 365
Spener, Philipp Jakob 354, 380
Spiljardus, Johannes 296, 317, 333
Spinoza, Baruch 312
Spottiswoode, John 52
Spranckhuysen, Dionysius 294, 351,
367, 368
Sprint, John 325
Sprüngli, Heinrich 360
Staunton, Edmund 59, 72
Sternehold, Thomas 249
Steyns, Joseph 302
Stock, Richard 295
Stoddard, Samuel 118-119
Stone, Samuel 107
Sträter, Udo 326, 347, 350-352
Streithagen, Petrus 346, 353
Sturm, Johannes 205
Swaef, Hans de 284
Swaef, Johannes de 284, 315, 327
Swart, Steven 308
Sweerd, Jacobus 319
Symonds, Joseph 299, 306, 339
Taffin, Jean 328
Talbot, George 344
Talbot, Gilbert 344
Tauler, Johannes 195
Taylor, Jeremy 352, 359
Taylor, Thomas 361
Teellinck, Eeuwoud 285, 315, 327, 333
Teellinck, Johan 285
Teellinck, Johanna 319
Teellinck, Johannes 317
Teellinck, Justus 311
Teellinck, Maximiliaan 300, 311, 316,
317, 319
Teellinck, Willem 239-240, 242, 248,
259, 284-286, 288, 296, 300, 309,
311, 314-317, 327, 329-331, 333,
336-338, 351, 358, 376
Tertullianus 203
Thilenus, Johannes 300, 318
Thilenus, Willem 318, 319
Thomas van Aquino 200, 203
Thomas, markies van Hamilton 69, 70,
75
Thomas à Kempis 176, 376
Thomas, Juriaan 335
Thomson, George 362
Thomson, Emanuel 342, 343, 349,
352-355, 360, 364, 375, 378, 380
Tolnai, István 369
Tonjola, Johann 361
Tossanus, Daniël 345
Tourval, Loiseau de 362
Tozer, Henry 277
Trail, Robert 299, 305
Travers, Walter 145-153, 173, 231, 275
Trevelyan, G.M. 82
Trimp, C. 289
Tuke, Thomas 308
Turenout, Niclaas van 346
Turner, William 36
Tyndale, William 23-26, 29, 48, 50,
126, 129, 136, 316
Udemans, Godefridus 286, 309, 315,
330, 333, 361
Ursinus, Zacharias 184, 260
Ussher, James 74, 381
Vane, Henry 103, 109, 111
Velsen, Gerhardus 328
Vere, Horace 298, 310

- Vermigli, Petrus Martyr 31, 129, 131,
135, 201, 203, 233
Vermuyden, Cornelis 320
Vermuyden, Johan 320
Verneuil, Jean 363
Vleteren, Timotheüs van 313, 316, 319
Voes, Hendrick 24
Voetius, Gisbertus 158, 167, 179, 182,
209, 217, 257, 282, 288, 289, 301,
309, 312, 315, 318, 327, 330, 331,
333, 336-338, 352, 369, 373, 376,
380
Volprecht, Andreas 350
Vomelius, Sibrandus 287
Vorstius, Conradus 358
Vos, J.G. 88
Vosbergen, Josias van 285
Walaëus, Antonius 281, 285
Waldkirch, Conrad 359
Wallendal, Caspar van 312
Walles, Uke 335
Walten, Ericus 287
Ward, John 299
Ward, Nathanael 102, 106
Waters, George 308
Watson, Thomas 72, 81, 365
Webb, George 364
Wentworth, Thomas 70, 71
Whately, William 47, 239, 314-316,
327
Whitaker, Jeremiah 72
White, John 345, 346
Whitgift, John 43, 45, 146, 147, 151
Whitfeld, Henry 345
Whittingham, William 143
Wilcox, Thomas 39, 42, 43, 150
Wilhelm Ludwig 350
Willem III 89-92, 117, 270
Willem van Oranje 328
Williams, Roger 106-109
Willock, John 52
Wilsens, Abraham 288
Wilson, John 103, 104, 106
Wing, John 298, 300, 341, 343
Winram, John 52
Winstanley, Gerald 75
Winthrop, John sr. 97, 98, 103, 105,
106, 110
Winthrop, John jr. 108, 114
Witsius, Herman 331
Witt, Johan de 288
Wittewrongel, Petrus 288, 319, 330,
337
Würtz, Paul 353
Wyckenburg, Theodorus 305
Wyclif, John 21, 22, 125
Young, Thomas 341
Zanchius, Hiëronymus 157
Zollikoffer, Johann 361
Zsigmond 370
Zwingli 200, 226, 260

Zakenregister

avondmaal 113, 118, 134, 262-263, 291, 324
baptisme 104, 108, 292, 325
bekeringsgeschiedenissen 245, 337, 338
belijdenis des geloofs 59, 102-104, 112-113
chiliasme 72, 281, 291, 297, 299, 301, 302, 370
congregationalisme 59-60, 74, 102-104, 167, 189, 198, 298
consciëntie 158, 159
conventikels 43, 65, 67, 81, 86, 289-291, 373
doop 102, 104, 110, 112, 280, 283-284, 286, 291
episcopaat 53-54, 63-64
Fifth Monarchists 281
formulier(gebeden) 280, 286, 288, 289, 307, 338
geestelijke verlatingen 336, 339, 375
gemeenschap met Christus 49, 131, 156, 164-165, 167, 185, 187, 205, 263, 355
gereformeerd piëtisme in Nederland 328-329
gezinsgodsdienst 46, 239, 247-252, 315, 332, 334, 337, 366, 373
Great Migration 96-97
Half-Way Covenant 112-113
heilszekerheid 107, 158, 263-264, 324
hellevaart van Christus 307
hermeneutiek 214, 219-221
homiletiek 158, 221-227
Hoogliedverklaring 66, 187, 313
Intellectual Brethern 103
interconfessionaliteit 342-343, 352-355, 359, 377-378
joden 269-270, 286, 332, 337, 357
lectureship 46, 67, 315
Marprelate Tracts 45
Merchant Adventurers 24, 25, 275-278, 341-344
Millenary Petition 56-57, 242, 314, 329
mystiek 48, 126, 187, 195, 360
Nadere Reformatie 329-331, 384
oecumene 211
Openbaringverklaring 66, 110, 302, 324, 337, 362, 382
orde des heils 155, 198, 205, 232
orgels 35
pastoraat 170-171, 186, 192, 197, 267-268
Pietas (digitaal bibliografisch bestand) 321
piëtisme 38, 47, 95-96, 103, 119, 153-154, 210, 212, 266
Pilgrim Fathers 96, 281
praxis pietatis 38, 39
'Praying Societies' 87-88
predestinatie 144, 154-157, 232-236
preparationisme 103, 107, 159, 189, 196, 267, 332
presbyterianisme 41-43, 54-55, 65, 74, 104, 181, 183, 276, 277
profeteren 291, 299, 301
prophesyings 226-228, 265

- rechtvaardiging 133-134, 266-267
sabbat(heiliging) 38, 46, 48, 54, 56, 59, 64, 239-240, 244, 252-258, 286, 332, 333, 337, 338, 373
Savoy Declaration 79, 117, 162, 167, 231, 353, 355, 359
schriftgezag 148, 165, 213-219
scholastiek 184-185, 187, 200-201, 205
Second Reformation 70, 73, 92
separatisme 44, 59, 278-292
slavernij 100
Spiritual Brethern 103
spirituele brieven 181, 186-187, 344, 382
spirituele dagboeken 245, 337
spirituele (auto)biografieën 175, 178, 336, 337
Synode van Dordrecht 331-332
theocratie 99, 188, 269, 383
toe-eigening des heils 196, 214-215, 219, 259, 266
toekomstverwachting 66, 72, 75, 125, 270, 337
tolerantie 109
tucht 38, 64, 74, 110, 135, 139, 147-151, 280, 286, 297, 300
vasten 46, 251-252
verbondssluiting 54, 60, 96, 98, 103, 104, 167, 259, 298-301, 334, 338, 370
verbondstheologie 48, 107, 158, 185, 188, 206, 232, 235-237, 258-262, 267-268, 382
Vestarian Controversy 36
vier uitersten 268, 375
visible saints 103-104
wedergeboorte 266-267
wederkomst van Christus 48
Westminster Assembly 73-74, 111, 230-238, 256-257, 260, 262-263, 265, 266, 282
zelfonderzoek 48, 177, 236-238, 245-246, 336, 353
zending 100
ziekenzalving 301
zonderegisters 336